

УРОКИ

№ 4 (28), листопад – грудень, 2011 р.

ГОЛОКОСТУ

УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

УВАГА! ШКІЛЬНИЙ КОНКУРС

ПОЛОЖЕННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ТА ПРОВЕДЕННЯ XII ВСЕУКРАЇНСЬКОГО КОНКУРСУ УЧНІВСЬКИХ ТВОРЧИХ РОБІТ «ІСТОРІЯ І УРОКИ ГОЛОКОСТУ», 2011–2012 навчальний рік

Реалізуючи ідеї, викладені в Декларації Стокгольмського міжнародного форуму з Голокосту, а також Резолюції ООН про встановлення Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту, і вважаючи своїм обов'язком зробити посильний внесок у збереження пам'яті про жертв геноциду, Український центр вивчення історії Голокосту повідомляє про проведення у 2011–2012 навчальному

році серед учнів середніх загальноосвітніх закладів України конкурсу дослідницьких і творчих робіт на тему: «Історія і уроки Голокосту». Ми пропонуємо обдарованим і небайдужим до суспільних проблем юнакам і дівчатам, а також їхнім вчителям – науковим керівникам випробувати свої сили і здібності, взявши участь у конкурсі. **Заявки необхідно подати до 31 грудня 2011 р.**

Розділ I. Мета конкурсу.

1. Поглиблення знань школярів з історичної проблематики Голокосту – долі єврейського народу на теренах Європи під час Другої світової війни, популяризація вивчення цієї теми серед учнівської молоді.
2. Розвиток навичок дослідницької і аналітичної діяльності під час відбору матеріалу і написання роботи з обраної теми.
3. Пошук нових фактів, документів, свідчень про події Голокосту в Україні і за її межами, введення їх у науковий обіг.
4. Відбір за результатами конкурсу обдарованих учнів і сприяння їхній участі в міжнародних семінарах і конференціях.
5. Виховання у молоді толерантного поведіння, поваги до людей іншої національності, свідомого ставлення до міжетнічних проблем.

Розділ II. Підготовка конкурсу.

До участі в конкурсі запрошуються учні 9–11 класів

загальноосвітніх і спеціалізованих шкіл, гімназій, ліцеїв, професійно-технічних училищ.

Охочі взяти участь у конкурсі подають заявки до Українського центру вивчення історії Голокосту за формою: прізвище, ім'я та по батькові, назва теми, науковий керівник, адреса, контактні телефони, електронна адреса. Заявки необхідно подати до 31 грудня 2011 р.

Для підготовки конкурсу створюється оргкомітет у складі науковців, викладачів історії вищих навчальних закладів, учителів шкіл.

Виконані роботи учнів надсилаються на адресу Центру до 15 березня 2012 р. (роботи, що надійшли після 15 березня 2012 р., не розглядатимуться). Вони попередньо рецензуються фахівцями із зазначеної проблематики. Роботи, що не відповідають тематиці та рівню вимог конкурсу, будуть відхилені і не допущені до захисту. Всім, хто пройшов відбір, до кінця березня 2012 р. буде повідомлено про їхню участь у конкурсі.

Перевіряючи роботи, рецензенти оцінюють їх за десятибальною системою за такими критеріями:

1. Формулювання теми.
2. Постановка завдання (актуальність, мета, питання для дослідження).
3. Використання джерел (різноманітність, оригінальність).
4. Використання літератури (обсяг, характер).
5. Структура роботи.
6. Викладення матеріалу (послідовність, взаємозв'язок).
7. Аналітична робота.
8. Формулювання висновків (зміст, оригінальність).
9. Наукове оформлення (примітки, список літератури).
10. Художнє оформлення.

Роботи, що в сумі набрали менше 7 (семи) балів, будуть відхилені.

Розділ III. Вимоги до роботи.

До участі в конкурсі допускаються роботи, виконані українською або російською мовами. Кожне подане дослідження має складатися з 20–30 аркушів тексту, видруку-

ваного з одного боку (шрифт № 14). На титульній сторінці вгорі зазначаються організатори конкурсу (Український центр вивчення історії Голокосту, Євразійський єврейський конгрес), потім іде назва конкурсу, тема, прізвище, ім'я та по батькові автора повністю, назва навчального закладу, адреса, варіант контактного зв'язку, відомості про наукового керівника. Викладу теми передують план у простому або розгорнутому вигляді.

У вступній частині бажано висвітлити актуальність обраної теми, а також причини вибору, сформулювати мету і методи дослідження. Крім цього, у вступі потрібно проаналізувати ситуацію, що передують події.

В основній частині викладається фактична канва подій у цілісній, взаємозалежній і послідовній побудові. У цілому різні варіанти обраних тем зводяться до двох основних напрямів: регіональні дослідження і загальна проблематика Голокосту. При виборі регіонального напрямку в основній частині варто відобразити розуміння контексту подій, що відбувалися, і їх повне висвітлення. Особливу увагу варто звернути на специфічні риси, деталі, що властиві тільки зазначеному регіону. обов'язковою вимогою є наявність чітких посилань на джерела інформації.

Найбільш оригінальною частиною роботи є висновок, саме в ньому — квінтесенція дослідження. Висновок повинен базуватися на матеріалі основної частини і мати конкретний характер.

У разі використання цитат обов'язкові посилання на джерела, які оформлюються згідно із загальноприйнятими зразками. Такі самі вимоги висуваються й до списку використаних джерел і літератури. Вітається використання наочних матеріалів (таблиці, графіки, схеми, малюнки, фотографії тощо).

Окрім науково-дослідницьких робіт, організатори також запрошують до участі в конкурсі творчі роботи, які мають художню форму (малюнки, скульптурні й музичні твори тощо).

Розділ IV. Захист робіт і визначення переможців

Захист робіт відбудеться у квітні 2012 р. Оплата проїзду й проживання учасників конкурсу та вчителів проводиться за рахунок організаторів. До захисту кожний здобувач має підготувати стислий (до 5–7 хв.) виклад основних ідей роботи. Можливий варіант використання мультимедійних засобів (7–8 хв.).

Другим етапом захисту робіт стануть відповіді на запитання опонентів — присутніх учнів, учителів, членів журі, гостей конкурсу. Активність учнів-опонентів, рівень їхньої поінформованості, виявлений у запитаннях, враховується під час підбиття підсумків. До початку захисту охочим надається можливість ознайомитися зі змістом робіт.

Члени журі звертають увагу на:

- уміння стисло охарактеризувати роботу;
- якість відповіді на запитання;
- поінформованість у проблематиці Голокосту в цілому;
- попемічні здібності;
- мовні особливості.

Розділ V. Нагородження переможців.

Усі учасники конкурсу, які брали участь у захисті робіт, нагороджуються дипломами, літературою за тематикою Голокосту, загальноісторичними виданнями, художніми творами й іншими призами. Також кращим конкурсантам буде надано можливість узяти участь у різних молодіжних конференціях, семінарах і школах із проблематики історії Голокосту.

Роботи обов'язково надсилати у роздрукованому вигляді (звичайною поштою) і в електронному варіанті на адресу:

Український центр вивчення історії Голокосту
01011, Київ, вул. Кутузова, 8, кім. 109.
Тел./факс: (44) 285-90-30;
E-mail: uhcenter@holocaust.kiev.ua
www.holocaust.kiev.ua

ІСТОРІЯ ГОЛОКОСТУ І ПРАВА ЛЮДИНИ

Український
центр
вивчення
історії
Голокосту

Всеукраїнська
освітня
програма
«Розуміємо
права людини»

«ІСТОРІЯ ГОЛОКОСТУ І ПРАВА ЛЮДИНИ» ПОЧАТОК ПРОЕКТУ

25–27 листопада 2011 р. під Києвом пройшов перший семінар нового проекту Українського центру вивчення історії Голокосту та Всеукраїнської освітньої програми «Розуміємо права людини» — «Історія Голокосту і права людини». Початок проекту вже було анонсовано в попередньому числі бюлетеня, там само було зазначено про підтримку проекту з боку Королівства Нідерландів та Програми Матра.

Не витрачаючи багато часу на повторення опису проекту, хотілося б звернутися до основних викликів, які поставали перед 25 учасниками проекту. Їх, до речі, було обрано з 65 охочих, котрі заповнювали й надсилали на адресу Українського центру вивчення історії Голокосту заявки та мотиваційні листи. Учасниками стали вчителі історії та суспільних дисциплін із різних міст України, а також студенти-

історики. Організатори свідомо обирали учасників із різних сфер професійної і громадської діяльності (вчителі, студенти, активісти, учасники НУО, фахівці з історії Другої світової війни, правозахисники тощо), адже й завдання перед ними стоятиме непросте: дослідити можливості інтеграції тем історії Голокосту і прав людини. Як пов'язане становлення сучасної концепції прав людини з уроками Другої світової війни та Голокосту? Яким чином на правничому та гуманітарному рівні було зроблено висновки з цих подій? Які саме висновки? Як, використовуючи приклади й документи з історії Другої світової війни та Голокосту, можна розкрити теми поваги до прав людини і становлення громадянського суспільства? Яким чином, змістовно й методично, об'єднати вивчення згаданих тем у рамках шкільної освіти та позашкільної діяльності? Які ключові події та змістовні місточки виділити? Як прилаштувати матеріал до вікових та психологічних особливостей учнів, залучити їх до процесу навчання? Це лише невелика частина питань, на які учасники та організатори проекту взялися шукати відповідей протягом наступного року. І пошук не обіцяє бути простим, але напевне цікавим та мотивуючим.

Повертаючись до програми першого семінару, можна лишень уявити, наскільки широкий спектр тем учасники обговорили упродовж перших кількох днів. Дуже непросто було триматися саме лінії порівняння та дослідження спільностей у встановленні сучасної концепції прав людини з огляду на історію Голокосту. Але це вдалося завдяки високому рівню підготовки учасників, коли стало можливим досліджувати явища, замість описувати їх.

Робота у перший день розпочалася з дослідження поняття людської гідності — як засадничого поняття і джерела прав людини й того, що всіляко намагалися заперечити нацисти та їхні співники, реалізуючи свою програму «остаточного розв'язання єврейського питання». На прикладі художніх текстів та спогадів про пережите Елі Візеля (уривки з «Ночі»), Примо Леві (уривки з «Чи це людина?») та р. Давида Кахане про о. Андрея Шептицького (уривки зі «Щоденника львівського гетто») учасники досліджували концепт людської гідності, насажену систему її

заперечення та шляхи протистояння цьому. Виводили неозначуване поняття зі співчуття і співпереживання жертвам терору; усвідомлення унікальності людської особистості та наявності її гідності й прав уже від самого факту народження людиною; неможливість, попри усі спроби, відібрати людську гідність, а отже заперечити людське буття і права особистості.

Цю розмову продовжила бесіда про основні ключові події з історії Голокосту та про основні ознаки прав людини й визначення цього поняття. Обговоривши основні позиції, учасникам стало простіше орієнтуватися у матеріалі, що став темою наступного дня.

День другий пройшов у дослідженні понять законності та справедливості. Адже нацистський режим та його співники створили таку систему, коли абсолютно законним (і навіть необхідним за законом), за малими винятками, було дискримінувати, принижувати, грабувати і вбивати людину, а її захист став протизаконним і небезпечним для життя. На яскравих прикладах учасники дослідили, що у роки Другої світової війни бути законслухняним означало ставати злочинцем або співучасником у злочині, а задля того, щоб лишитися людиною, треба було мати сміливість порушувати закон і бути злочинцем в очах тієї влади з усіма відповідними наслідками.

Ці проблеми, як і більшість інших, було розглянуто на основі аналізу джерел із часів Голокосту та сучасних їх відповідників, наприклад, Нюрнберзьких законів та каталогів прав людини, розпоряджень цивільної окупаційної влади на «підкорених» територіях тощо.

Закінчився семінар дослідженням ролі громадянських інституцій та громадянської непокори як одного із засобів захисту прав людини. Ті дії на захист власної гідності, які на момент Другої світової війни були лише особистим вибором кожної окремої людини чи організації, сьогодні законодавчо закріплені, а «внутрішні» справи держави — підконтрольні обмеженням міжнародними інституціями та міжнародним правом.

Перший семінар став гідним початком тривалого й комплексного проекту. Він лише відкрив напрями до подальших дискусій та індивідуальної роботи учасників. Наразі на них чекає перший дистанційний курс, який буде спрямований на пошук формального і неформального місця в освітніх програмах та вимогах нашої країни для викладання і впровадження цих тем, глибшого ознайомлення з першоджерелами й теоретичними текстами, які буде надіслано учасникам згідно з їхніми побажаннями на семінарі. Очікується, що на другому очному семінарі, який заплановано на березень, вдасться виробити конкретні навчальні плани, вправи та рекомендації для інтеграції тем історії Голокосту та прав людини між собою та в освітній простір України.

До слова, за здобутками проекту можна стежити у спеціальній опції сайту Українського центру вивчення історії Голокосту, що має таку саму назву — «Історія Голокосту і права людини».

Робочий момент семінару. Під час тренінгу О. Войтенка (у центрі) та С. Бурова (справа)

Віталій Бобров,
координатор проекту (УЦВІГ)

**ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ – ПРОГРАМА ПЕРШОГО СЕМІНАРУ ПРОЕКТУ.
ПРОГРАМА**

Перший семінар проекту «Історія Голокосту і права людини»

Київ, 25–27 листопада 2011 р.

за підтримки Програми Матра та Посольства Королівства Нідерландів в Україні

25 листопада 2011	
11.30 – 12.00	Реєстрація учасників.
13.00 – 14.00	Представлення програми семінару. Знайомство учасників.
14.00 – 14.30	Збір та обговорення очікувань учасників. Правила роботи на семінарі.
14.30 – 14.45	Перерва.
14.45 – 18.00	Людська гідність та загальнолюдські цінності як основа прав людини. Людська гідність в умовах екстремі.
19.00 – 20.00	Оглядові лекції: Означення прав людини і ознак прав людини. Ключові моменти історії Голокосту.
26 листопада 2011	
9.00 – 9.30	Вчорашній день: результати.
9.30 – 11.30	Відносини людина – держава. Приклади заперечення гідності у цих відносинах.
11.30 – 11.45	Перерва.
11.45 – 14.00	Поняття свободи. Універсальність прав людини. Рівність та заборона дискримінації як основа прав людини. Обмеження прав та їхній сенс.
15.00 – 17.00	Необмежений суверенітет держави. Еволюція прав людини та історія Голокосту. Права й обов'язки. Обов'язки держави. Ставлення до законів. Відповідальність.
17.00 – 17.15	Перерва.
17.15 – 19.30	Громадянське суспільство. Громадянська активність.
27 листопада 2011	
9.00 – 9.30	Вчорашній день: результати.
9.30 – 11.30	Механізми захисту прав людини в сучасному світі.
11.30 – 11.45	Перерва.
11.45 – 13.00	Визначення завдання на дистанційний курс, обсягу і спрямованості додаткових джерел для ознайомлення. Підбиття підсумків семінару.
13.00	Роз'їзд учасників.

Склад ведучих семінару

к.і.н. А. Подольський	директор, Український центр вивчення історії Голокосту
С. Буров	координатор Всеукраїнської програми «Розуміємо права людини»
О. Войтенко	тренер, освітній координатор Всеукраїнської програми «Розуміємо права людини»
В. Бобров	тренер, координатор проекту, координатор освітніх програм Українського центру вивчення історії Голокосту
Н. Ющенко	адміністратор

Нижче Ви маєте можливість ознайомитися з однією з вправ, розроблених у рамках підготовки до першого семінару та апробованих на ньому.

ВПРАВА «ЗАКОН І ПРАВО»

Мета:

- проілюструвати відмінності між поняттями «правова держава» і «верховенство права»;
- стимулювати критичне ставлення до законодавчих органів та розпоряджень;
- показати конфлікт стосунків та цінностей у суспільстві(ях) часів Голокосту;
- розпочати обговорення первинності універсальних цінностей та прав людини перед законами;
- надати інформацію про антиєврейські закони часів Голокосту у Німеччині та на окупованих територіях;

Прийоми: робота в малих групах, аналіз документів, фронтальна бесіда.

Час: 60 хв.

Попросіть учасників ознайомитися з документом 1 (Директиви) та обговоріть відповіді на такі запитання:

1. Про що розповідається у цьому документі?
2. Яке походження цього документа?
3. Хто є автором директив? Яка посада в цієї особи?
4. До кого звернені директиви? Яке місце посідають ці люди в системі влади?
5. Яких груп населення (національний, соціальний, професійний, віковий склад тощо) стосуються директиви?
6. Які, згідно з документом, обов'язки, заборони і права мають євреї окупованих територій? Підкресліть.
7. Яких сфер життя стосуються розпорядження?
8. Як би могло змінитися Ваше життя, якби Ви потрапили під дію цього розпорядження? Які б відчуття це викликало?

Під час обговорення доцільно наголосити, що це так само офіційний документ виконавчої цивільної влади. Він звернений до неєврейського населення і загрожує смертю усім, хто хоче допомогти жертвам виконання попередніх директив у будь-який спосіб. За чинним законодавством така допомога є порушенням закону і має каратися смертю. З тим, наявність перестороги свідчить про систематичне «порушення» попередніх розпоряджень.

Порівняйте обидва документи і обговоріть:

1. Що спільного між цими документами? (Законні розпорядження.)
2. Що відмінного між ними? (Внутрішнє/зовнішнє використання, направленість, покарання тощо.)
3. Проаналізуйте ці документи з погляду права, універсальних цінностей та поняття гідності. Який конфлікт ми бачимо? (Треба пригнічувати й обмежувати, а допомагати заборонено. Обговорити поняття законслухняності, законності та верховенства права.)
4. Які висновки ми можемо зробити? На Вашу думку, чи має/може дотримання законів забезпечувати захист прав? Якими є передумови цього?

Документ 1.

Из директив Лозе, рейхскомиссара Остланда, от 13 августа 1941 г.

Совершенно секретно

ВРЕМЕННЫЕ ДИРЕКТИВЫ ПО ОБРАЩЕНИЮ С ЕВРЕЯМИ НА ТЕРРИТОРИИ РЕЙХСКОМИССАРИАТА ОСТЛАНД

Окончательное решение еврейского вопроса на территории рейхскомиссариата Остланд будет проводиться в соответствии с указаниями, данными мною 27 июля 1941 года в Каунасе.

[...]

Генерал-комиссары, в области которых введено гражданское управление, должны немедленно обеспечить следующее:

1. евреи в соответствии с приказом должны регистрироваться: сообщить фамилию, пол, возраст и адрес. Источником сведений для регистрации могут служить записи еврейской общины, а также сообщения надежных местных жителей;
2. должно быть издано распоряжение о ношении евреями постоянно и ясно различимых опознавательных знаков — [...];
3. евреям запрещается:
  - Выезжать из своей местности или менять место жительства без разрешения гебитскомиссара или штадскомиссара.
  - Пользоваться тротуарами, общественным транспортом, автомобилями.
  - Пользоваться местами и заведениями отдыха (курорты и плавательные бассейны, парки и парковые зоны, игровые и спортивные площадки).
  - Посещать театры, кинотеатры, библиотеки и музеи.
  - Посещать школы любого типа.
  - Владеть автомобилями и радиоприемниками.
  - Производить кошерный забой скота.
4. еврейские врачи и дантисты могут лечить или консультировать только еврейских пациентов. [...] Аптеки, прежде находившиеся под управлением евреев, должны быть переданы арийским аптекарям. Еврейским ветеринарам запрещается заниматься своей профессией.
5. евреям запрещается заниматься профессиями, перечисленными ниже:
  - Адвокатурой.
  - Банковскими и обменными операциями, ростовщичеством.
  - Посредничеством и организацией агентств.
  - Торговлей недвижимостью.
  - Торговлей вразнос.

[...]

Принудительная сдача имущества: еврейское имущество подлежит сдаче по специальному требованию. Требование может быть оформлено как общее объявление или как приказ, адресованный отдельным конкретным лицам. Генерал-комиссар приказывает немедленно сдать следующее:

1. местные денежные знаки и иностранную валюту;
2. ценные бумаги;
3. ценности всякого рода (монеты, золотые и серебряные слитки, другие драгоценные металлы, ювелирные изделия, драгоценные камни и т. п.).
4. Для поддержания своего существования еврейское население может сохранить:
5. предметы домашнего обихода для удовлетворения минимальных потребностей (мебель, одежда, постельное белье);
6. сумму денег из расчета 0, 2 рейхсмарки (2 рубля) на каждого еврея — члена семьи в день. Деньги оставляются на один месяц вперед.]

§V

К проведению нижеследующих мероприятий следует приложить все усилия, с учетом местных, в частности, экономических условий:

1. сельская местность должна быть очищена от евреев;
2. евреи должны быть удалены от всех видов торговли, особенно из торговли сельскохозяйственными продуктами и продовольствием;
3. евреям должно быть запрещено проживание в местностях, имеющих экономическое, военное или идеологическое значение, а также в курортных местностях;

насколько возможно, евреи должны быть сконцентрированы в городах или в районах больших городов, население которых и прежде было преимущественно еврейским. В них должны быть созданы гетто, и евреям должно быть запрещено покидать эти гетто.

В гетто евреи должны получать лишь столько продуктов, сколько может им выделить остальное население, но не более, чем необходимо для поддержания их существования. Это касается и распределения всех остальных предметов первой необходимости.

[...] Всякий желающий пройти на территорию гетто должен предварительно получить разрешение гебитскомиссара.

[...]

§VI

Генерал-комиссары будут решать, проводить ли меры, указанные в параграфе V, одновременно для всех областей или следует возложить их введение на каждого гебитскомиссара в отдельности. Генерал-комиссары уполномочиваются также давать более подробные инструкции в рамках этих директив или поручать это своим гебитскомиссарам.

Документ 2.

ПЕРЕСТОРОГА

З певного приводу поновно вказується на **заборону приймати жидів до будинків і мешкань нежидівської людности**. Той, хто свідомо надає жидові притулок, зокрема безправно приміщує, харчує або переховує жида поза жидівською мешкальною ділянкою, буде, згідно § 3 Поліційного Розпорядження Вищого Командувача SS і Поліції в Генерал-Губернаторстві про утворення жидівських мешкальних ділянок з 10.XI.1942 р.,

ПОКАРАНИЙ СМЕРТЮ

Згідно з цим же приписом застосовуватимуться заходи поліційної безпеки проти того, хто, довідавшись про безправне перебування жида поза його мешкальною ділянкою, не повідомить про це Поліцію. Зокрема відповідає кожний домовласник, домоправитель, підприємець, власник мешкання і підприємства за те, щоб жида не могли знайти притулку в будинках чи частинах будинків, які їм підлягають.

Усі повідомлення про безправне перебування жидів слід негайно робити до найближчої поліційної установи.

Якщо внаслідок їх буде затриманий жид, то за це може бути надана, на заяву, винагорода, розмір якої встановлює Командувач SS і Поліції.

Львів, дня 3 червня 1943.

*Губенатор Галицької Области
Командувач SS і Поліції
gez. KATZMANN
Командувач Групи SS і Генерал-лейтенант Поліції*

ОСВІТНІ ПРОЕКТИ ЦЕНТРУ

ВИСТАВКА «ГОЛОКОСТ ВІД КУЛЬ» У ХАРКОВІ

З 11 листопада по 13 грудня 2011 року до Харкова завітала всесвітньо відома виставка «Голокост від куль: масовий розстріл євреїв в Україні у 1941–1944 рр.». Ідея французького католицького священика Патріка Дебуа у 2007 р. втілилась у життя зусиллями «Меморіалу Шоа» та Асоціації «Яхад – Ін унум». У вересні цього року виставка вперше була представлена в Україні. Спочатку її прийняла столиця – м. Київ, та незабаром експозиція дісталась Харкова, не останньою чергою завдяки підтримці народного депутата України О. Фельдмана. Саме його Фонд надав приміщення для проведення виставки в культурному центрі АВЕК.

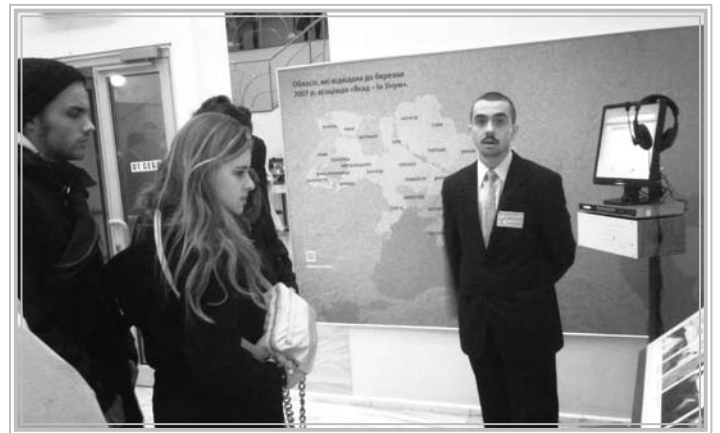
Відкриття виставки «Голокост від куль» у Харкові

Насправді виставка в Харкові почалася ще в жовтні. А вже саме тоді під егідою Українського центру вивчення історії Голокосту (керівник Центру к.і.н. А. Подольський, науковий співробітник Інституту етнографії, антропології та мистецтвознавства НАН України к.і.н. Т. Величко, аспірант ХНУ ім. В. Каразіна Ю. Радченко) в Харкові розпочалися підготовчі семінари. Метою цих тренінгів була підготовка екскурсоводів, які б змогли роз'яснити відвідувачам події того явища, яке в суспільному та науковому житті дістало назву Голокосту. За словами дослідників, Голокост за своїм радикальним запереченням та деструкцією фундаментальних цінностей сучасної нам цивілізації є незбагненим явищем. Тож, вочевидь, небезпечно було б лишати відвідувачів виставки самі усвідомлювати причини та перебіг таких ірраціональних подій. Уже за чотири дні семінарів 27 гідів були готові братися до роботи. Екскурсоводами стали фахівці-історики, здебільшого студенти різних вузів Харкова – Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди, Східноукраїнської філії міжнародного Соломонового університету та ін. Допомогу у залученні волонтерів-екскурсоводів організаторам виставки надав Центр дослідження міжетнічних відносин Східної Європи, молода неурядова громадська організація, що базується у Харкові. Її члени – Ю. Радченко, А. Харченко, І. Дворкін та О. Чеботарьов – не тільки залучили до ро-

боти екскурсоводами студентську молодь, а й допомагали в роботі виставки до її закінчення.

За ті 32 дні, що виставка працювала у Харкові, тисячі харків'ян, мешканці інших міст України і навіть іноземні громадяни мали змогу ознайомитись з експозицією. Книга відгуків об'єктивно закарбовувала ті думки, що їх навіювали розповіді екскурсоводів та побачені світлини жахливих років трагедії єврейського народу, трагедії, що зачепила все цивілізоване людство. Особливо зворушливим було відвідування виставки групою зі школи № 23 для дітей із вадами слуху. Треба було бачити, як уважно слухали ці діти екскурсоводів виставки, яку гаму почуттів висвітлювали їхні обличчя. А наступного тижня від школи передали грамоту-подяку – особисто для О. Фельдмана та для всіх організаторів виставки.

Київ, Одеса, Львів, Запоріжжя, Суми, Дніпропетровськ – ось далеко не повний перелік українських міст, мешканці яких залишили свої записи на виставці. Китай та Індія, США та Ізраїль, Росія, Англія, Туреччина, Латвія і навіть Іран – громадяни цих країн побачили «Голокост від куль...» у Харкові. У віршах та прозі, багатослівно і лаконічно висловлювали гості виставки свої почуття. «Дякуємо за збережену пам'ять», «Таке ніколи не повинно повторитись», «Ми всі повинні пам'ятати, що перш за все є людьми», «Це була трагедія кожної людини, що жила в той страшний час» – ось, мабуть, ті найважливіші висно-

Екскурсію виставкою проводить студент ХНУ ім. В. Каразіна Ярослав Шкабура

вки, що їх висловили люди, яких виставка на одну годину повернула в жахливе минуле. «Головне, що тоді життя перемогло смерть» – напевно, самі ці слова «корінного мешканця Харкова», як він сам про себе написав, доводять, що організатори виставки та її екскурсоводи зробили все правильно і їхня праця дала бажані для майбутнього нашої України плоди.

Артем Харченко,
Центр дослідження міжетнічних відносин Східної Європи
(Харків)

«НАВЧАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ З ПРОТИСТОЯННЯ КСЕНОФОБІЇ, ДИСКРИМІНАЦІЇ ТА АНТИСЕМІТИЗМУ». ПРОДОВЖЕННЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЕКТУ ОБСЕ В УКРАЇНІ, грудень, 2011 р.

Міжнародний освітній проект Організації з безпеки та співробітництва в Європі (а точніше, Бюро демократичних інституцій та прав людини ОБСЕ), присвячений методикам використання навчальних матеріалів (трьох робочих зошитів та методичного посібника для вчителя до них) з протистояння антисемітизму і різним формам ксенофобії та дискримінації в сучасному європейському соціумі, завдяки підтримки ОБСЕ було продовжено в Україні

Під час роботи семінару в м. Рівне

в грудні цього року. Нагадаємо, що в 2008 році навчальні матеріали були видані в Україні, а з 2009 року почалися одноденні навчально-методичні, тренінгові семінари для вчителів історії та суспільних дисциплін з методикою роботи з цими матеріалами в обласних центрах України. До грудня цього року було проведено такі семінари у 18 містах. Ініціатором та керівником цього проекту в Європі є Будинок Анни Франк (Нідерланди), в Україні партне-

рами та організаторами проекту є Український центр вивчення історії Голокосту (УЦВІГ) та Всеукраїнська Асоціація вчителів «Нова Доба».

З грудня 2011 р. в нашій країні було відновлено одноденні навчально-методичні семінари для вчителів історії та суспільних дисциплін в рамках цього загальноєвропейського проекту. Семінари, що являли собою комбінацію практичних занять і теоретичних дискусій були вкотре в цілому позитивно сприйняті вчителями-учасниками. Чергова серія семінарів відбулася в Ужгороді (14 грудня), Рівному (15 грудня). В цих обласних центрах України партнерами Центру в організації та проведенні семінарів проекту стали міські управління освіти. Зокрема, особливу подяку за підтримку проекту маємо висловити нашим колегам: в Ужгороді п. Богдану Кіштулинцю, а в Рівному п. Тетяні Грещук та п. Віктору Мисану. Завдяки їх допомозі на семінари були зібрані кращі вчителі суспільних дисциплін, що цікавляться тематикою виховання міжнетічної толерантності, вивчення прав людини тощо. В кожному місті було по 25–30 учасників, що отримали навчальні матеріали та методику роботи з ними. Після семінарів в Ужгороді та Рівному проект ОБСЕ відбувся вже в 20 обласних центрах України. Один з головних результатів цього проекту – це заявки від шкіл на отримання навчальних матеріалів та бажання їх використовувати під час викладання історії та інших курсів суспільних дисциплін.

Також нагадуємо, що для усіх зацікавлених учителів на вебсайті УЦВІГу відкрито окрему опцію, присвячену цьому проекту. У ній містяться розробки вчителів, які працюють з навчальними матеріалами та надсилають на нашу поштову адресу свої враження, поради, додаткові вправи, календарні плани тощо. Опція відкрита до поповнень від усіх зацікавлених осіб.

Інформація УЦВІГ

МІЖНАРОДНІ ПРОЕКТИ ЦЕНТРУ

ШОСТИЙ ЩОРІЧНИЙ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ СЕМІНАР З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В ЄВРОПІ ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ УКРАЇНСЬКИХ ШКІЛ У МЕМОРІАЛІ «ЯД ВАШЕМ»

З 12 по 19 листопада 2011 р. в Меморіалі «Яд Вашем» (Єрусалим) відбувся Шостий щорічний навчально-методичний семінар з історії Голокосту в Європі для викладачів українських шкіл. До групи ввійшло 16 учасників, які представляли середні навчальні заклади багатьох областей України. Семінар став можливим завдяки зусиллям Українського центру вивчення історії Голокосту у співпраці з «Яд Вашем». За традицією, пропонуємо читачам відгуки учасників семінару.

Етюди про «Яд Вашем», Єрусалим і... Шоа (Враження від одного листопадового відрядження)

Війна... Напевно, немає на Землі такої людини, кого б вона не зачепила. Всі наступні покоління прагнуть

зберегти пам'ять про трагедії, які пережили їхні попередники, взяти уроки, щоб подібне не повторилося, закарбувати у камені, вкласти у слово, прожити у піснях. Але є такі місця, де все це зібрано, як єдине ціле. І одним із таких місць є «Яд Вашем».

Що я знала до поїздки про це місце? Як показала практика, зовсім не багато. Словами відомого грецького філософа Сократа: чим більше я дізнаюся, тим більше розумію, що нічого не знаю. «Яд Вашем» не можна описати чи про нього розповісти — його треба побачити і прожити, зануритися у світ образів, порівнянь і аналогій, які так майстерно створили природа і людина.

Поїздки до Ізраїля у «Яд Вашем» не можна назвати звичайним відрядженням. Я не назву це і банальними словами «освіта» чи «навчання». На мою думку, це частинка життя, важлива, ціннісно переповнена, захоплива. Чи можна без неї прожити? Сьогодні — вже Ні! А вчора — ми не можемо збагнути до кінця цей чудово-чарівний, таємничий світ...

Враження перше. Як може людину освічену здивувати сьогодні місто? Єрусалим здивував. Природа, надихнувши людину на заснування поселення у такому місці, назавжди внесла до ока відвідувачів інтригу. Пагорби і серпантинна дорога, хмари, які пролітають просто перед очима, каміння і вічнозелені ялинки, сонце і... холодний дощ. Це поєднання інформаційної цивілізації і середньовічних традицій. Це згуртування трьох найвідоміших у світі релігій. І це все — один і вічний Єрусалим.

Враження друге. Як можна дізнатися сьогодні про інформацію? Відкрив Інтернет... придбав модну книжку... врешті, пішов до бібліотеки... Але ніщо, я підкреслюю, ніщо не може замінити людського спілкування. І тільки у діалозі, обміні думками, припущеннях і сподіваннях народжується істина. Нам вдалося попрацювати із досить цікавими лекторами, які кожен по-своєму, проте наповнено і пізнавально, старалися долучити нас, слухачів, до історії і традицій єврейської культури, періоду Катастрофи у житті одного народу, житті людства, пам'яті, яка сьогодні оберігається. Коли ми говоримо про учителя, то хочеться сказати: «Талановитий, професіонал, чуйний, ввічливий». Усі ці епітети можна вжити у характеристиці всіх викладачів, які з нами працювали. Проте особливо хочеться відзначити пані Наталю Сігал. Як янгол-охоронець, вона оберігала нашу групу, Учитель із великої літери, чуттєво і проникливо розповідала про історію Катастрофи в історичному музеї «Яд Вашем» і так голосно «мовчала», зайшовши до Дитячого меморіалу. Ви скажете — це її робота? Я скажу — це її життя! Талант пояснити, розповісти, донести, передати, самому відчуваючи і навчити думати серцем інших... Шана і низький уклін, Вам, пані Наталю, за Вашу турботу, милосердя і силу почуттів!

Учасники шостої групи викладачів з України в Долині громад Меморіалу «Яд Вашем». Фото: О. Гісем

Враження третє. Кілька років тому в мене була нагода відвідати музей Варшавського повстання у Польщі. Це інтерактивний музей, який мене заворожив своєю величиною, підбором експозиційного матеріалу і художнім рішенням. Історичний музей у «Яд Вашем» — це надзвичайне й особливе дійство. Вражає все: і авторський підхід у архітектурі та розміщенні експозицій, і художнє оформлення, і трагедія народу... Маленького народу... Великого народу... Щодня музей відвідують сотні людей і ніхто не залишається байдужим. Фотографії, свідчення очевидців, хроніка, музичний супровід — усе це занурює відвідувача у вир події, яку названо жахливим словом «Катастрофа». Історія відрізняється знаком «у минулому», але якщо в очах біль, страх, смуток, переживання... чи можна про Катастрофу говорити як про минуле? Запитання відкрите. А відповідь очевидна: якщо це болить, отже, не пройшло, рана ще жива, пам'ять жива, люди ще страждають.

Враження четверте. У дитинстві мені бабуся часто розповідала про свою молодість і ті жахіття, які випали на її долю, а я не могла зрозуміти, як одні люди могли знущатися над іншими, це ж неправильно, не по-людськи. Їй, полонянці концтабору, вдалося вижити, повернутися додому, створити сім'ю... Але жах від пережитого, який з роками перетворився на сумний біль, так і не пройшов. Зустріч із Манею Бігунов мені пригадала мою бабусю. Такий самий сумний біль, який не проходить з роками, гіркота від страждань і туга за близькими. Дуже жаль, що такі зустрічі навертають доповідача у світ переживань. Так хочеться, щоб вони назавжди забули про ті страшні роки, щоб не було трагедії у їхніх життях, щоб усі були щасливі. Час лікує?.. Ні, притупляється біль, стираються гострі кутки, але забути пережите не вдається. Схиляю голову перед пані Манею за її силу волі, за горе і страждання, які випали на долю цієї маленької дівчинки, за велику душу і гаряче серце людини, яка, переступивши власний біль, розповідає сьогодні, у цивілізованому світі, про ненависть і зраду, підлість і знуцання, приниження і смерть. Сльози наворачуються... Зрозуміти і пробачити?.. Чи є сьогодні виправдання жорстокості і злу? Ні!

Враження п'яте. Бідна та людина, яка не має продовження. А нація, яка втратила стільки дітей?.. Я багато чула про ті емоції, які переповнюють відвідувачів, хто побував у Дитячому меморіалі. Сьогодні я можу їх зрозуміти. Для мене це стало найсильнішим місцем у всьому меморіалі «Яд Вашем». Колега сказав: «Заспокойся...» Я не змогла. «Не плач...» Але я не плакала, кричала душа. «Подивися в небо...» А там безкрайня безодня... Мабуть, світ втрачає розум, якщо гинуть невинні діти. В ім'я майбутніх поколінь і в пам'ять про загиблих: нехай ніколи не Землі не буде воєн і не гинуть люди!

На цьому враження не закінчуються. Я не знаю, чи усвідомлюють організатори Українського центру вивчення історії Голокосту, що вони роблять для викладачів історії і суспільствознавчих дисциплін, для вітчизняної освіти, але шанобливий вам уклін, колеги, за вашу кропітку роботу, старання, чуйність і толерантність, бо ваша робота — це місія подвижницька!

Наталія Степанова, методист історії, правознавства та етики Черкаського ОПОПП, завідувач Центру громадянської освіти

* * *

12–21 листопада 2011 р. завдяки співпраці «Яд Вашем» та УЦВІГ група вчителів з України, що займаються проблематикою історії Голокосту та вихованням толерантності молодого покоління, взяли участь у міжнародному науково-методичному семінарі в Єрусалимі. Подія відбулася на Святій землі. Тому для кожного з учасників поїздки це була особлива подія в житті.

Розмаїття та різнобарв'я, конгломерат ідей та поглядів, полікультурність та плюралізм — так можна охарактеризувати перші враження від прожитого. Учасники семінару привезли на батьківщину неоціненний багаж, яким нас навантажували екскурсоводи та лектори. Щодо останніх, то хочу висловити вдячність організаторам за їх підбір. Власне, високий якісний склад (практично всі викладачі — доктори та кандидати наук) завжди був ознакою форумів, що організує УЦВІГ. Однак у контексті семінару в Єрусалимі хотілося б окремо виділити д-ра Ірит Абрамські та п. Ноа Сігал, спілкування з якими мало не лише науковий характер. Словами учасниці семінару — вони для групи залишилися символами Єрусалима.

Щодо нашої роботи, то вже в перший день занять під час лекції «Євреї та Бог» своєю наступально-агресивною манерою викладання всіх заінтригував д-р Пінхас Полонський. Лектор зупинився на витоках неприйняття євреїв християнським світом, внеску діячів церкви (зокрема, Августина Блаженного) у розвиток юдофобії, проаналізував суть теорій заміщення й доповнення християнства та іудаїзму. Тези доповіді викликали більше запитань, аніж давали відповідей. Уже на початку семінару було розпочато гостру дискусію. Це, здається, єдина лекція за 10 днів, де лектор та слухачі залишилися кожен при своїй думці.

Лекція «Єврейська громада від Середньовіччя до Нового часу» д-ра Ілії Лур'є була присвячена ролі та функціям єврейської общини, які вона виконувала в житті кожного єврея. Розглянувши структуру управління, лектор наголосив на особливості рабина в ієрархії єврейської громади. Насиченою фактами була лекція д-ра Арона Шнеєра «Радянське єврейство між двома світовими війнами». Лектор не лише показав, як антисемітизм у СРСР позначився на долі євреїв, а й дав відповідь, чому деякі євреї таку владу підтримали. Д-р Михайло Вайскопф під час занять «Антисемітизм в історичній перспективі» розглянув розвиток антисемітських поглядів в історії євреїв, а також навів країни, де не існувало антисемітизму. Таких було лише три: Китай, Грузія та Індія. Лекція Вайскопфа фактологічно перегуквалася з тезами А. Шнеєра. Обоє зазначали негативну роль християнської церкви у встановленні антисемітських поглядів. Зупинившись на Хрестових походах, Вайскопф зазначив, що саме з них розпочалося систематичне переслідування євреїв. У Росії окремою сторінкою став розвиток юдофобії за Івана Грозного та Петра Великого. Чудову презентацію на тему «Нацистська ідеологія та євреї» підготувала д-р Ірит Абрамські. Принципи нацистської ідеології науковець зобразила поєднанням 4 факторів: расизм, тоталітаризм, мілітаризм та антисемітизм. Д-р Даніель Романовський розглядав проблеми Катастрофи в Україні та на інших окупованих територіях СРСР, а також поведінку місцевого населення. Хоча, на власний суб'єктивізм, української специфіки в лекції було замало, а на це потрібно

звернути увагу, зважаючи, яка аудиторія була присутня. Повну періодизацію Катастрофи д-р Ірит Абрамські подала в лекції «Ізраїльське суспільство та Катастрофа». На сьогодні мусимо констатувати факт, що в Ізраїлі розвивається так званий новий антисемітизм, який заперечує право держави на існування. Концепція «Ізраїль — втілення вічного зла» успішно пропагується в деяких колах.

Морально-науковим можна назвати практикум д-ра Абрамські «Дилеми bystanders». Заняття засвідчило, наскільки неоднозначним може бути становище «тих, хто спостерігає». Байдушими чи співчутливими, емпатійними або нечуйними — кожен обирав своє. Конструктивну дискусію спровокувала п. Ноа Сігал під час лекції про Праведників народів світу. Чи надавати таке звання Андрею Шептицькому? Лунали різні аргументи «за» та «проти», і всі вони мали право на існування. Всі знають вислів «хто врятував одну душу — врятував цілий світ», однак одного факту спасіння єврея недостатньо для визнання людини Праведником. Велике значення мають мотиви, якими керувався спаситель. П. Анна Копаїв із Дому борців гетто в лекції «Єврейська молодь та рух опору» актуалізувала вивчення руху опору євреїв. В радянській історіографії євреї зображувалися як вівці, що йшли на смерть. Тому дослідження опору євреїв — це розвінчання ще одного міфу про неспроможність євреїв воювати та захистити себе. Адже спротив чинив не лише той, хто піднімав повстання в гетто, а й хто добував кусок хліба, навчав учнів, записував події Катастрофи. Як на мене — спротив чинили всі євреї без винятку, адже вони існували, а це вже суперечило догмам нацизму. Слова нобелівського лауреата Елі Візеля «Не всі жертви нацизму були євреями, та всі євреї були жертвами нацизму» стали влучним епіграфом не лише до лекції д-ра Зої Копельман на тему єврейського опору в літературі, а й усього нашого семінару. Лекція «Катастрофа і геноцид» д-р Рафі Ваго розставила «всі крапки над і» щодо термінології Катастрофи. Порівнюючи з іншими геноцидами, лектор навів унікальні та універсальні риси Голокосту, що вивчають на сьогодні провідні вчені. Одні заперечують унікальність Катастрофи, інші, навпаки — обстоюють її унікальні риси. Серед переконливих доказів унікальності можна назвати те, що методи та способи знищення під час Катастрофи не знали аналогів, вперше в історії було оголошено війну на тотальне винищення.

«Чи вічний антисемітизм» — відповідь на це та інші запитання ми намагалися знайти у фахівців з вивчення Голокосту під час занять у навчальному центрі «Яд Вашем». Вислуховуючи записані відповіді обраних нами спеціалістів на наші запитання, ми заочно з ними дискутували та ділилися власними думками.

Відвідування історичного музею «Яд Вашем» (п. Маша Поллак-Розенберг, п. Ноа Сігал) стало однією з найзначущих подій перебування в Єрусалимі. Величезні зали, електронні монітори, з яких лунали голоси очевидців та свідків Катастрофи — все це справило неймовірне враження від почутого, побаченого, пережитого. Кількість експонатів та інформативна завантаженість матеріалом у залах вражає. Можна провести весь день у музеї, вивчаючи історію Голокосту, однак усього не оглянеш. Кожен бачив Катастрофу по-своєму, однак відчуття були ті самі...

Під час практикуму про єврейство Польщі та дилеми єврейського керівництва нам довелося побувати в ролі

учнів, що виконували своє домашнє завдання. Об'єднавшись у групи, ми намагалися розв'язати складні дилеми, які стояли перед керівниками гетто: чинити опір, не видавати нікого чи видати потрібну людину, щоби врятувати решту... Дилем для керівництва вистачало, психологічне навантаження було неймовірне, тому деякі покінчували життя самогубством. Доля всіх керівників гетто була однаковою, незалежно від ступеня їхньої співпраці з німцями.

Як дослідник краєзнавчих аспектів теми, з нетерпінням чекав знайомства з бібліотекою та архівом «Яд Вашем». Приємно вразила база (електронна в тому числі), де зібрані документи та матеріали провідних архівів світу (Росія, Ізраїль, Україна, Польща). На жаль, на їх опрацювання в програмі семінару окремо не було закладено часу, що для мене мало нотки осаду. Це, мабуть, єдиний мінус.

Зустріч із очевидцем Катастрофи Манею Бігунов була надзвичайно емоційною. Жінка розповідала, які важкі випробування випали на її долю. Наприкінці свого життя вона стала віруючою людиною, адже, за її словами, лише невидима сила спасла її від смерті.

П. Ноа Сігал та д-р Ірит Абрамські провели цікаві екскурсії по комплексу «Яд Вашем» (алея Праведників, площа Варшавського гетто, Зал пам'яті). Яскраво закарбувалася в пам'яті Долина общин. В експозиції – вигравірувані на величних каменях-скелях назви єврейських громад зі всього світу, які були знищені під час нацизму. Кожен із нас відшукував свій регіон, область, конкретну общину. Важливо було бачити, як за десятки тисяч кілометрів від дому шанується пам'ять твоєї місцини.

Окремою сторінкою семінару слід згадати екскурсії групи визначними місцями Ізраїля. Можливо, хтось скаже, що їм можна було б приділити більше часу під час перебування в Єрусалимі. Однак слід пам'ятати, що приїхали ми на науковий семінар. Приємним доповненням до форуму стали екскурсії на Масаді, Мертве море, до Йорданської долини, на озеро Кінерет та Голанські висоти.

Наостанок хотілося б подякувати організаторам семінару за чудову можливість стажування. Важливо, що учасники семінару не лише отримали відповіді на свої запитання від науковців та пропонували свої шляхи вирішення окремих аспектів теми. Після спілкування та обміну досвідом із колегами усвідомлення важливості теми, якою займаєшся, посилювалося, а ентузіазм та мотивація роботи зросли.

*Роман Михальчук,
вчитель історії та правознавства
навчально-виховного комплексу «Престиж», м. Рівне.*

* * *

Оскільки ми мали перед собою інтелектуальну мету – взяти участь у науковому семінарі, то поділюсь спочатку враженням від лекцій та практичних занять. Якщо оцінювати їх за шкільною 12-бальною системою, то якість організованого для нас навчання була на всі 13 балів! Лектори без жодного аркуша паперу, досконало володіючи інформацією з власної теми, методично будуючи свої заняття, неодноразово викликали у нас дискусії та захоплення. Кожне прізвище заслугує на повагу. Але мені видалася особливо цікавою (як для вчителя мови та літератури) лекція Зої Копельман про «Рух опору євреїв у літературі». Змістовними, емоційно на-

Екскурсію Меморіалом «Яд Вашем» проводить п. Ноа Сігал (зліва). Фото: О. Гісем

сиченими завжди були лекції Ірит Абрамські та Ноа Сігал! Перша – шикарна, стильна, справжня леді, вона розповідала про все настільки емоційно, з такою виразністю в голосі, у міміці, що вистачало просто дивитися на неї, щоб зрозуміти: Катастрофа зачепила її серце, а отже, ніхто не має права заперечувати її! Інша – делікатна, витончена, приємна у спілкуванні, з почуттям гумору, вона змогла вразити підбором кінострічок про Катастрофу, різновидів документів. Її практичні роботи завжди були цікавими та творчими. Ще й досі десь у мені лунає голос Ноа, яка читає напам'ять рядки: «Мама, можна уже плакати?», а Ірит дає власний коментар, на який важко знайти якесь зауваження!

Єрусалим! Я справді закохалася у кожен його місцину! Незважаючи на те, що місто буквально стоїть на камені, воно зелене, чисте, затишне! А чого варто відвідати Старе місто? Ступити тими вулицями, якими проходив понад дві тисячі років тому Ісус! Я й досі не вірю, що була в Храмі Гроба Господнього, що піднялася на Голгофу, що торкнулася святого каменя, де відбулося миропомазання Христа перед Його воскресінням! Познайомила нас з Єрусалимом цікава, неординарна жінка – Лариса Єрман, гід нашої групи. Показуючи якусь пам'ятку, в ту ж мить вона оповідала її історію. І розповідь ця не була сухою, монотонною, а навпаки – образною, влучною, з деякими неологізмами, що є результатом досвіду в екскурсоводстві! З п. Ларисою ми побували на Мертвому морі, у Назареті, у найдавнішому місті – Капернаумі!

Та все ж таки найбільші враження залишилися від меморіального комплексу «Яд Вашем». Школа, музеї, Долина громад, Алея дерев, які висаджено на честь Праведників світу, – це аж ніяк не повний перелік усього того, що розташовано на території «Яд Вашем». Долина єврейських общин довоєнного періоду приємно вразила, адже всі ми віднайшли на тих кам'яних брилах відбитки назв наших містечок. Вражає кропітка праця, пророблена співробітниками «Яд Вашем», коли по всьому світу по краплинці збиралася інформація, досліджувалися поселення, а потім підбивалась сумна статистика втрачених, убитих, винищених людей. Досі в пам'яті оживають картини із нового музею, «живого музею», де лунають пісні з радіо, де демонструються відеоплівки, де жахливі фото розстрілів змушують задуматися:

«За що?». Досі перед очима остання зала, що зроблена у вигляді купола, і зверху колом розміщені фото тих, що загинули... Питання змінюється на «А скільки їх?». І найжахливіше те, що ніхто не може дати точної відповіді! Так, офіційно — 6 млн, а насправді? А потім був Дитячий меморіальний комплекс... Я можу з упевненістю сказати, що то не просто будівля, то царство дитячих душ! Скло... Свічки... І голос, який, мов молитву, проказує ім'я, прізвище, вік тих, у кого забрали дитинство, кому не судилося побачити свого майбутнього, кому довелося розплачуватись життям лише за те, що на його грудях мама мусила нашити зірку Давида...

Щоб передати все, що вразило, щоб переказати свої відчуття після семінару в Єрусалимі, мені, напевно, не вистачить ще однієї сторінки! Спогади самі штовхаються, вивираються із голови...

Хочеться подякувати керівникові Українського центру вивчення історії Голокосту А. Подольському за можливість узяти участь у цьому семінарі, за турботу (Анатолій Юхимович по-батьківськи турботливо нас проводжав та зустрічав в аеропорту). В думках уже давно визрівають ідеї майбутньої співпраці: це і написання робіт, і дослідження окремих доль представників єврейського народу. Вірю, що те все можна реалізувати!

Пройшовши суворий контроль в аеропорту «Бен Гуріон», із сувенірами, з книгами від «Яд Вашем», після тригодинного перельоту ми ступили на українську землю... І лише тоді я усвідомила, де була і що бачила... Прощаючись із колегами, які насправді стали такими близькими, хотілося повернути час назад, прожити ще і ще раз ті незабутні миті...

*Олена Бабенко,
вчитель української мови та літератури,
Миколаївська область, Братський район,
Новокостянтинівська ООШ І–ІІІ ст.*

* * *

Перебування на семінарі в Ізраїлі залишило після себе дійсно море вражень, до кінця мною ще не осмислених,

навіть тепер. Звичайно, я розуміла і навіть була впевнена, що організація буде на високому рівні, що я отримаю дійсно корисні поради та інформацію, яку реально зможу використати у своїй роботі. Насправді мої очікування були перевершені, всі дні семінару я отримувала велике задоволення від зустрічей із надзвичайно професійними і абсолютно відкритими для спілкування викладачами. Досить важко виділити когось конкретно, але, мабуть, особливо запам'яталися лекції Ілії Лур'є, Арона Шнеера, Михайла Вайскопфа, Зої Копельман. Дуже добре, що до програми були внесені практикуми, зокрема про єврейство у Польщі, це дало нам можливість проявити творчість і побачити різні варіанти та підходи до розкриття питання.

Відвідування музею «Яд Вашем»... Подібного підходу до оформлення експозиції я не зустрічала. На перший погляд, є величезне нагромадження матеріалів, тому самостійні екскурсії будуть менш ефективними, а от дякуючи майстерності екскурсоводів дійсно вміло розставляються важливі акценти. Для нас було важливо поділитися своїм досвідом, тому презентації учасників семінару були корисними. Власне, мені хотілося б подякувати колезі з Тернополя Любові Шашурі за цікаві ідеї щодо використання на заняттях щоденника Анни Франк.

Як завжди після корисного семінару, з'явилось тільки більше запитань, аніж було до того, але це є підтвердженням, що робота пройшла плідно і не дарма. Я ще раз переконалася, що тема Голокосту змушує пробудитися в нас, а отже, і в наших учнів почуттям, які молоде покоління проявляє не часто — я маю на увазі співчуття, співпереживання, толерантність. Ознайомлюючи дітей з темою Катастрофи, я зрозуміла, що це потрібно робити дуже обережно, акуратно і навіть дещо дозвано.

Нічого цього б не сталося, якби не діяльність Українського центру вивчення історії Голокосту. Велика подяка працівникам Центру за терпіння і вміння працювати в складних обставинах, за доброзичливу атмосферу, яка завжди панує на зустрічах, що організовує Центр.

*Олена Підберезна, вчитель історії
спеціалізованої школи № 250, Київ*

ПЕРШИЙ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ СЕМІНАР ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ УКРАЇНИ У МУЗЕЇ «БУДИНОК ВАНЗЕЙСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ»

4–9 грудня 2011 р. відбувся новий навчально-методичний семінар для вчителів України, організований Українським центром вивчення історії Голокосту разом з Будинком Ванзейської конференції (Берлін, Німеччина) та Посольством Федеративної Республіки Німеччина в Києві. Учасниками навчальної подорожі стали 15 учителів із різних регіонів України. Запрошуємо читачів ознайомитися з тим, які враження справила на учасників семінару ця освітня подорож.

**Gedenk- und Bildungsstätte
Haus der Wannsee-Konferenz**

Перед кожним учителем, що береться за викладання теми, постає актуальне запитання: чи можна зараз, у сучасних реаліях ототожнювати проблему Голокосту з національно належністю його виконавців або жертв, чи маємо ми право робити в цій темі категоричні висновки, застосовувати лексику на кшталт «німці-вбивці», «українці-вбивці». Адже це надзвичайно важливо, яку ідентифікацію отримують ті, хто жорстоко вбивав беззахисних людей та знущався над ними, — «німець» чи «есесівець», «українець» чи «злочинець». Тому мої очікування саме від семінару в

Берліні полягали в тому, аби навчитися досвіду німецьких колег, де сама концепція освіти з історії Голокосту передбачає не тільки отримання чесних знань про участь і відповідальність за Голокост самих німців, за те, що вони колись допустили і вчинили, а й дає змогу отримати коректні історичні знання з історії Голокосту, що вчать аналізувати, критично мислити, розвивають емпатію, особисту відповідальність кожного, хто отримав ці знання за життя, за цінності, за людину, і коли настає усвідомлення того, що загрози існують і в сучасному світі, що вони закладені в людській природі, в сучасній державі, в «мові ворожнечі», ЗМІ. Вивчення теми Голокосту в Німеччині в першу чергу вчить бачити й усвідомлювати ці загрози.

Однією з особливостей викладання цієї теми в Німеччині є те, що для німців зараз суть пам'яті про Голокост полягає в осмисленні того, що пережив у першу чергу німецький народ під час панування нацизму. Саме нацизм, а не німецький народ, звинувачують у тому, що сталося. Це яскраво демонстрував під час своїх лекцій Вольф Кайзер, директор освітнього центру музею «Будинок Ванзейської конференції», де проходили заняття: лекції та практикуми. Адже нацизм для німців став причиною спопеління духовних і моральних цінностей, виховання жорстокості і страху, байдужості, знецінення людини та її життя, розтління душ, знищення культури, настання духовної убогості, що була на той час ідеалом. Для народу, що подарував світу сузір'я поетів, філософів, музикантів, — це також трагедія. Те, в якому вигляді представлена пам'ять про Голокост, демонструє бажання цього суспільства виявляти і демонструвати безчестя нацизму та його нищість.

Велику роль при виборі шляхів викладання цієї теми має визначення предмета викладання: німецькі колеги не дотримуються визначення Голокосту як повного знищення винятково євреїв та поширюють його на інші групи, які знищувались на основі расової, етнічної чи національної ідеології: наприклад, ромів і синті, фізично та душевно хворих, гомосексуалістів, свідків Іегови.

Про високий статус цієї теми в курсі історії свідчить також те, що Голокост розглядається в шкільному курсі історії як окрема тема в рамках вивчення періоду націонал-соціалізму і на неї відводиться 16-20 годин у середній школі. Також Голокост як істотна складова німецької та європейської історії обговорюється на уроках основ громадянства і права, німецької літератури, релігії і етики. Викладання теми є обов'язковим для усієї країни.

Екскурсію експозицією музею «Будинок Ванзейської конференції» проводить д-р Вольф Кайзер (зліва)

Молоді викладачі проходять курс із Голокосту в рамках післядипломної підготовки, а також на базі просвітницьких центрів, музеїв та меморіалів. Голокосту присвячені також експозиції у фондах, місцевих та загальнодержавних музеях історії. Тема Голокосту також висвітлюється музеями, що розташовані на території колишніх концтаборів. На базі меморіальних комплексів, які ми мали змогу відвідати, створено освітні центри, де проходять навчання з історії Голокосту, зустрічі зі свідками трагедії. Наявні технічні засоби дають змогу докладніше ознайомитися з трагедією людей, що зазнали переслідувань. Меморіальний комплекс «Топографія терору», Єврейський музей, Меморіал знищеним євреям Європи залишили різочі почуття від того, як важливо це суспільству і державі, як дбайливо зберігається пам'ять навіть про те, що боляче.

Вражає те, що пам'ятники, що стоять майже в центрі Берліна, наприклад, пам'ятник загиблим єврейським дітям, пам'ятник убитим нацистами гомосексуалістам, синті та ромам, нагадують німцям про страшні помилки, але це пам'ять, про яку дбає як суспільство, так і держава, це пам'ять, що потребує постійного осмислення як нинішніх, так і майбутніх поколінь. І в цьому суспільстві це зрозуміли. Мене вразило те, скільки молоді ми побачили під час відвідування цих місць. Це молоді люди, пари, яких ніхто не змушує відвідувати ці виставки, але вони приходять сюди, тому що розуміють важливість цієї теми для кожного громадянина. Найвизначніші пам'ятні місця збирають сотні тисяч відвідувачів на рік.

Пам'ять про Голокост. Німецьке суспільство пройшло через складний і суперечливий шлях до сучасного осмислення значення історії Голокосту для самого німецького суспільства. Цей шлях яскраво продемонстрував у, можливо, найбільш очікуваній усіма лекції «Культура пам'яті про Голокост у Німеччині» молодий учений Ян Барткнехт. Спочатку німецьке суспільство відмовлялось згадувати про війну, що велася з метою знищити єврейське суспільство, оскільки це супроводжувалося почуттям вини за порушення прав людини. Власні страждання, бомбардування, голод і холод німці довго використовували як доказ для відхилення вини.

Посилення уваги до вивчення націонал-соціалізму, до ролі й місця Голокосту в історії, що й стало поштовхом до зрушень у характері пам'яті, відбулося не одразу. Складні дискусії в суспільстві, відкидання вини за вчинене, розвінчання міфу про чисте й благородне минуле Вермахту породили низку суперечок та заперечення скоєного. Але в кінцевому підсумку привели до осмислення і відповідальності суспільства за власну історію, а також за те, аби не повторилося минуле.

Найбільше враження і в мене викликало перебування на заняттях в освітньому центрі у Ванзеї. Велика увага у викладанні теми приділяється саме тим історичним моментам та процесам, що мали місце задовго до Голокосту. В своїх лекціях про життя євреїв Європи до Голокосту Вольф Кайзер зробив наголос на тому, як самі німці, обравши антисемітизм для зміцнення національної ідеї, вимагали акультурації та асиміляції євреїв Німеччини, підштовхнувши їхній успіх у соціальному становищі — намагання бути незалежними від антисемітів. Боротьба євреїв у країнах розселення розвивалась за загальною, логічною схемою. Це була боротьба за право укорінитися, за людські

права, за рівність. Але говорити про права можна тільки тоді, коли є можливість їх захищати. Вимагаючи емансипації євреїв, держави та суспільства, самі не були до цього готові. Важливо й те, що держави були національними. Так у процесі емансипації майже в усіх суспільствах склалася формула, що діяла фактично в усіх країнах: «Права людини належать тобі як людині, а не як єврею».

На відміну від східних євреїв, що були зайняті в основному в ремісництві та дрібній торгівлі, західні відігравали потужну роль у модернізації економіки, були повністю інтегровані в суспільство. Їхні діти здобували академічну освіту й обирали саме ті професії і справи, які давали змогу бути незалежними від антисемітизму роботодавців.

Перебуваючи під тиском антисемітизму, євреї Німеччини були прибічниками як національної ідеї, так і збереження себе. Про визначальну роль в європейських історичних процесах євреїв Німеччини наголосив також у своїй лекції А. Подольський, адже і українські євреї — це потомки ашкеназів Німеччини внаслідок міграційних процесів XI–XII ст.

Глибинні причини Голокосту також були яскраво розкриті в практикумі «Антисемітизм та расизм», що мало результатом формулювання нами певних висновків: за допомогою детально розробленої нацистської аргументації щодо

Робочий момент лекційного заняття групи українських викладачів у навчальній аудиторії «Будинку Ванзейської конференції».

єврейства та населення Східної Європи до процесу підготовки до винищення залучались й інші європейські нації. А расизм, що на той час був потужною течією в суспільній думці Європи, став основою, своєрідною п'ятою колоною, здатною розбудити громадський конфлікт у будь-якій країні. Расизм не має якихось національних кордонів, етнічних чи географічних. Відсутність реакцій інших держав пояснюється тим, що до певної пори расизм і антисемітизм об'єднували європейські народи. Але особливість Німеччини полягає в тому, що саме тут було створено потужну бюрократичну машину, яка обслуговувала расизм у цьому суспільстві й державі.

Велике зацікавлення викликали лекції М. Тягло та В. Кайзера «Злочинці в контексті викладання історії Голокосту». Під час дискусії ставилися на розгляд запитання: кого ми можемо назвати злочинцем, яка різниця між тим, хто з кабінету видавав наказ убивати, і тими, хто безпосередньо вбивав? Де різниця між самим катом та його помічниками, де межа падіння людини та за яких обставин людина стає здатною на масове вбивство? Чи можна на-

звати злочинцем того, хто спостерігав, знав про злочини? І в цьому контексті справедливо б було запитати: чи можна назвати злочинцями тих, хто добре знав про існування газових камер у таборах смерті та мав можливості бомбити під'їзди шляхи до них або ж самі газові камери? Однозначних відповідей на такі запитання немає. Адже людська суть, поведінка та природа — це найбільш незвідане не тільки в історії Голокосту, а в історії взагалі.

Найбільше враження залишилися від екскурсії виставковою залою. Виставку відвідують не тільки учні, студенти, вчителі. Тут проводяться заняття для представників різних професійних груп — військових, поліцейських, фінансистів і навіть лікарів. Мета — висвітлити певний аспект з історії Голокосту, показати, як повелися в тих умовах різні професійні групи, як їх змогла використати нацистська машина знищення, як діяти та вчиняти, якщо надходять накази подібного роду, які в історії цих професій були конкретні дотичні моменти з процесом винищення євреїв. Виставка складається з восьми залів, в яких відображено різні етапи історії Голокосту — від історії антисемітизму до покарання винних за скоєні злочини.

Насамперед, це — місце злочину. Місце, де рішення привело до катастрофічних наслідків, трагедії, страждань і горя мільйонів людей. Експозиція розташована в хронологічному порядку, але надзвичайно важливу роль відведено передісторії — історії антисемітизму і приходу до влади нацистів. Адже саме в Німеччині було прокладено інтелектуальний шлях расовому мисленню. Расизм, помножений на бюрократію, — ось що привело до кінцевого рішення, якщо при цьому переважна більшість населення поділяє злочинні пріоритети влади. Починається виставка з обезличеної карти, яка розкриває цифри — скільки євреїв проживало в різних країнах. З іншого боку — персони, чотири сім'ї з різних країн та їхні трагічні долі. Ось найголовніше. Історія Голокосту — це історія кожного.

Оскільки Голокост є обов'язковою темою у вивченні історії, а основну роль в отриманні знань з історії Голокосту відіграє саме шкільна історична освіта, — учні приходять на виставку достатньо підготовленими з цієї теми. Але саме тут розставлені важливі акценти у вивченні теми. На виставці вчать «читати» фотографії та наближати події до конкретного місця, до них самих. Їм показують одну дуже важливу річ — усе відбувалося тут, у місцях, їм дуже відомих, які вони бачать щоденно. Акцент робиться на тому, що євреї Німеччини — це люди, які так багато зробили для Вітчизни, але були нею принижені, гнані, переслідувані й знищені. Біля кожного фото йде інтенсивне обговорення. Розглядається позиція кожного, хто зображений на фото, навіть, наприклад, в якості спостерігачів.

Одна із зал — початок війни. В цій залі порушується проблема різного характеру знищення людей. Вражає те, як правдиво і реально показано жах масових знищень людей, але без демонстрації страшних фото, оголених та знівечених тіл. Концепція проста: показ фото вбивств і роздягнених жертв — це їхнє повторне приниження. Фото показані так, аби самостійно додумати те, що відбулося. Наприклад: купа дитячих черевичок біля табору смерті, або ж люди поблизу рову, що навіть ще не роздягнені. А поруч із цими фото та документи — як понесли покарання ті, хто це зробив.

Цілу залу присвячено конференції у Ванзеї, показано процес тісної взаємодії всіх структур навіть під час підго-

товки до цього заходу. Найважливіший документ, що підтверджує те, що відбувалося, — це протокол самої конференції та свідчення Ейхмана.

Важливим є те, що під час проведення екскурсії в цій залі порушуються питання етики й моралі, особистої відповідальності кожного за скоєне. Таке знайомство з історією Голокосту спонукає відвідувачів осмислити суть влади та зловживання нею, роль та відповідальність окремих осіб, організацій, спонукає задуматись про можливість геноциду в сучасному світі. Голокост також наглядно показує, яким чином можна використати технічні досягнення та управлінську бюрократичну інфраструктуру для своїх згубних замислів, починаючи з соціальної інженерії і закінчуючи геноцидом.

Цікавим було дослідження концепції «навчання однолітків» на виставці. При плануванні занять до уваги беруть рівень знань учнів, розуміння ними питання та інтереси. Кожна група учнів сама обирає той зал, який є найцікавішим для неї, докладно ознайомлюється з інформацією, обирає декілька найбільш значущих, на їхній погляд, фото, на основі аналізу яких проводить навчання для однолітків. Таким чином досягають максимального результату — розповідаючи про те, що їх самих цікавить найбільше, учні роблять це максимально якісно.

Одне знайомство з історичними подіями не може запобігти негативним явищам чи нетерпимості. Але правильно обрано саме просвітницьку стратегію: при вивченні історії Голокосту ведеться пряма розмова про антисемітизм, про те, що це не просто упередження — це ідеологія. Учні мають свідомо пов'язувати антисемітизм, расизм і дискримінацію, аби протистояти цьому у власному середовищі. За такого підходу до вивчення історії Голокосту демонструється незмінна істина — мовчати та залишатись байдужим тоді, коли принижують та цькують інших, — небезпечно й аморально. Молодь на основі вивчення історії Голокосту підводять до розуміння найголовнішого — громадяни в демократичному суспільстві зобов'язані навчитися розпізнавати небезпечні сигнали і вчасно реагувати на них.

Як приклад, Вольф Кайзер навіть ситуацію, коли після навчання в освітньому центрі у Ванзеї, під час конфлікту в Югославії, німецькі військові льотчики, знаючи, що будуть за це покарані, відмовилися виконати наказ влади: повернути біженців туди, де на них чекала неминуча смерть. Це яскраво свідчить про те, як на прикладі виваженого й осмисленого вивчення історії Голокосту формується життєва та громадянська позиція, основана на загальнолюдських цінностях, пріоритеті людської гідності та усвідомленні цінності життя кожної людини.

Руслана Бурова,

вчитель спеціалізованої середньої школи № 1, м. Чернігів

* * *

Уже 6 років поспіль УЦВІГ організує навчальні поїздки для українських учителів: Єрусалим, Люблін, Париж, а тепер Берлін. Інформація, методична підтримка, яку одержують учасники цих навчальних семінарів, є потужним джерелом знань з теми Голокосту, методики викладання цього болісного питання у світовій історії. Кожний з таких семінарів розкриває певний аспект

теми — загальнотеоретичний, погляд на Голокост з точки зору жертв — в Єрусалимі, аналітичний, позиція спостерігачів — у Парижі, особливості катастрофи у Східній Європі та доля східноєвропейського єврейства — в Польщі. Цього разу у фокусі навчально-методичного семінару в Берліні, присвяченого історії Другої світової війни та історії Голокосту в Європі, були злочинні організатори та виконавці Голокосту. Одним із ключових було питання про те, як законслухняність при виконанні злочинних законів призводить до скоєння жахливих злочинів проти людства, а покірні виконавці стають злочинцями. Такі навчально-методичні семінари як частинки мозаїки складають поступово загальну картину розуміння Голокосту, допомагають учителю викладати цю тему в школі кваліфіковано.

Робота семінару відбувалася на базі Меморіального музею та навчального центру «Будинок Ванзейської конференції» у південному передмісті Берліна. В тому самому будинку, де 20 січня 1942 року п'ятнадцять високопосадовців з СС, НСДАП і різних міністерств домовлялись про спільні дії для здійснення запланованої депортації та знищення європейських євреїв. Знайдений у документах міністерства закордонних справ у 1947 році протокол із жахливою чіткістю свідчить про план знищення всіх європейських євреїв і активну участь німецького державного керівництва у цьому геноциді. З перших кроків до музею відвідувачів не залишає парадоксальне відчуття: як на тлі чудової природи, в прекрасному палаці могли бути заплановані жахливі злочини, які, за словами Марка Розмена, автора книги про Ванзейську конференцію, стали поворотним пунктом від масового убивства до систематичного геноциду, адже саме тут було домовлено про «остаточне розв'язання єврейського питання».

Під час роботи семінару обговорювалася ціла низка моральних аспектів, пов'язаних із темою Голокосту — питання законслухняності, сумлінного виконання обов'язків, переступання через норми моралі заради нових ідей, визначення злочинця, вчинення активного й пасивного опору злочинам. На уроках історії в старших класах часто постає риторичне запитання: як трапилося, що народ, який дав світові Бетховена, Шиллера і Гете, допустив встановлення нацистського режиму і вбивство мільйонів людей? Відповіді на це та інші запитання одержали учасники семінару, слухаючи лекції, беручи участь в обговореннях і дискусіях, відвідуючи меморіальні місця та музеї.

Роботу навчального семінару було ретельно сплановано. Тематику занять були загальний опис історії євреїв Європи до Голокосту, особливості життя євреїв України напередодні Другої світової війни, походження антисемітизму і расизму, становлення націонал-соціалізму та гітлерівської диктатури, планування та організація Голокосту, етапи винищення євреїв. Дуже цікавими і корисними були практичні заняття з документами, фотографіями і робота в експозиції музею.

У змісті семінару було зроблено важливий акцент на культурі пам'яті, багатоперспективних підходах до її збереження, формах її представлення, методиках викладання теми Голокосту. Під час короткої екскурсії містом, відвідування різноманітних музеїв, виставок, меморіалів та пам'ятних місць учасники навчальної подорожі мали змогу ознайомитись із новими концептуальними підходами до збереження і представлення історичної пам'яті.

Перш за все, помітна позиція німецької держави щодо меморіальних музеїв та пам'ятних місць. Доступ до них безкоштовний, і фінансуються вони з державного бюджету. Створено всі умови для того, щоби будь-який музей чи меморіал могли відвідати навіть інваліди. Кожний меморіал або музей має у своїй структурі освітні центри, до яких входять бібліотеки, архіви, медіатеки, конференц-зали, комп'ютерні кімнати, де можна переглянути мікрофільмовані документи, відеоматеріали, прослухати інтерв'ю, виступи, розглянути фотографії, знайти будь-яку інформацію. Поряд із постійними експозиціями проводяться змінні, пересувні тематичні виставки до пам'ятних дат, конкурси інсталяцій митців, діють навчальні семінари для різних категорій відвідувачів. Експозиції цих музеїв побудовані таким чином, щоби представити взаємовплив, переплетення культур, як, наприклад, у Єврейському музеї Берліна, де будівля музею є символом стосунків людей різних епох, національностей, що проживали у Берліні. Місця їхньої діяльності, нанесені на карту міста, були з'єднані, і таким чином утворилась форма нової будівлі музею, де стіни, коридори, сходи і навіть вікна символізують переплетення людських і культурних стосунків. Єврейсько-німецька історія та культура пов'язує людей старих і молодих, місцевих мешканців і іноземців, євреїв та неєвреїв.

Усі меморіально-освітні центри пропонують групам молоді й учнівським класам різноманітні можливості, щоби дізнатися про переслідування та вбивства європейських євреїв, про виникнення націонал-соціалізму, передісторію або наслідки. Вони можуть вивчати постійні виставки під час проведення кваліфікованих екскурсій або в складі невеликих груп під керівництвом співробітників. У дні самостійної роботи можна опрацювати обрану тему за допомогою посібника. Для педагогічних колективів музеїв пропонує заходи з підвищення кваліфікації з питань музейної педагогіки й для викладання за різними фахами. Учні можуть мати уроки в музеях, проводити захист дослідницьких проектів, фрагменти екскурсій, досліджувати та аналізувати матеріали експозицій.

Навіть невеличкий меморіал на платформі № 17 у Грюневальді, звідки німецьких євреїв депортували до таборів знищення, містить освітній компонент. На привокзальній площі, окрім пам'ятника, є невелика книжкова шафа, стилізована під телефонну будку, де зберігаються книжки, дотичні за змісту до подій, що відбувалися на станції. Кожний відвідувач цього місця має змогу дізнатися про них більше.

Тому згадані вище місця можна назвати МЕМОРІАЛАМИ. Тут не просто зберігається пам'ять. Тут вона працює на майбутнє. Тут створюються умови, що роблять неможливим повторення такого явища, як Голокост, і подібних йому.

*Ольга Педан-Слепухіна,
вчитель історії ЗОШ № 65, м. Львів*

Берлін. Пам'ять. Освіта

Навчальний семінар у Берліні. З самого початку виникло запитання, що ще нового можна побачити і дізнатися про події Голокосту та відповідні освітні дії. Оскільки це не перший мій семінар із цієї тематики, було багато сумнівів.

Проте з перших хвилин заданий контекст засвідчив, що є багато запитань, на які ще треба шукати відповіді.

Семінар показав ще один аспект освітніх заходів із тематики Голокосту, а саме осмислення історичної пам'яті крізь призму меморіалів. Меморіалізація – освітній інструмент, доступний кожному (музеї Берліна безкоштовні, працюють у зручний час).

Потужний інструмент сучасних освітніх дій сприяє «наближенню» страшних сторінок історії до молодого покоління і їх розумінню, спробі осмислення. Німецькі колеги показали, як можна пам'ятати про страшні події. А це важко. Бо завжди легше пам'ятати те, чим варто пишатися. Ми можемо зробити лінк і до інших сторінок, наприклад, української історії. Бо ми маємо низку дражливих тем. Німецький досвід у цьому може стати нам у пригоді.

За всіх позитивних моментів семінару виникав жаль. Жаль про те, що сучасна українська освіта не має подібних освітніх центрів, як освітній та меморіальний комплекс «Будинок Ванзейської конференції». А відповідні освітні кадри Україна має. Це було видно під час семінару та його практичних занять.

Дискусії, які розгорталися під час семінару, ще раз засвідчили, що викладання проблематики Голокосту є одним із ключових в освітньому просторі. Досвід німецьких колег показав, як можна працювати з темою в країні, в якій у минулому держава (державний апарат) продукував расистські теорії, а населення їх підтримувало. Чи принаймні мовчки споглядало за їх втіленням. Адже ця тема актуальна і сьогодні з огляду на всі ті події, які відбуваються в світі. Коли на перше місце виходять питання освіти в галузі прав людини, а ця тема є яскравою ілюстрацією порушення цих прав.

Можливо, цей семінар і не дав відповіді на всі поставлені запитання, проте засвідчив, що, незалежно від того, в якій країні Європи викладається ця тема, напрям освітнього руху є спільним.

*Андрій Кінаш, вчитель,
спеціалізована школа I–III ступенів № 5,
м. Полтава*

* * *

Д-р В. Кайзер (справа) розповідає про спорудження пам'ятника на «Платформі № 17» – одному з місць, звідки були депортовані євреї Берліна

...Незабутнім стало відвідування Сучасного музею єврейської історії в Берліні, який вразив нас не тільки своїм багатомірним простором, котрий сам по собі є витвором мистецтва, а й можливістю зануритися в атмосферу єврейського життя до Голокосту та під час Голокосту. Найбільше запам'ятовуються три вузлові частини музею: Сад депортації, Порожнеча пам'яті та Вежа Голокосту. Зовсім іншим, але також різним, є Музей «Топографії терору». У роки нацизму на цьому місці була спочатку штаб-квартира гестапо, а з 1939 року — Головне управління імперської безпеки. Наприкінці війни будівлю вщент зруйнували, потім побудували автостоянку. Громадська ініціатива берлінців довгі роки боролася за те, щоб відкрити тут хоч якусь експозицію про злочини нацизму. Виставку було створено стихійно у 1987 році на стендах просто неба, і зрештою узаконено муніципалітетом. І тільки у 2010 році побудували спеціальне приміщення. Усе це виглядає непоказно і буденно. За парканом — велика, засипана щебенем територія без жодної травинки. З одного боку замість огорожі — фрагмент муру, уздовж якого — широкий рів. У ньому, під скляним перекриттям, — цегляна кладка, старий фундамент, де були ті самі підвали гестапо. Взагалі і в самому Берліні, й поза ним ми постійно зустрічали багато меморіальних дощок, пам'яток про ті страшні події. Вони не були занадто пафосними та кричущими, але вони постійно нагадували нам про сторінки трагічної історії фразами, датами, подіями, які, можливо, і наштовхують пересічного громадянина на певні роздуми...

Найбільш вразило мене особисто відвідування найсучаснішого і найнезвичайнішого об'єкта пам'яті, що розташований у центрі Берліна, — Меморіалу загиблим євреям Європи. Жодних зайвих деталей, особливих прикрас — величезне поле з 2700 прямокутних брил, що нагадують збільшені надгробки. Страх і масштаб катастрофи сприймаєш особливо гостро серед цих маленьких та великих сірих бетонних глин, які тиснуть на тебе своєю мовчазною силою... Немає ніяких символів, ніяких підписів, позначок, але ти відчуваєш до глибини душі біль та скорботу кожного, хто загинув у тій катастрофі, відчуваєш незворотність смерті, жах насильства... Водночас, чуючи шум транспорту, галас людей, подих сусідніх будинків у центрі міста, в яких життя триває (як і має бути) своєю чергою, розумієш, що і тоді, багато років тому, все відбувалося іноді з мовчазної згоди оточення. Мільйони зникали в безодні пекла, а життя йшло своєю чергою... В інформаційному центрі (таке враження, що десь під землею, без вікон та сонячного світла) можна почути історії людей, що пережили Голокост... Їхні свідчення лунають як попередження та застереження майбутнім поколінням... Чи чуємо сьогодні їх ми? Сучасні політики? Чи почують їх наші діти та онуки? Це залежить тільки від нас...

Після кожного відвідування залишалося бажання повернутися й оглянути всі експозиції ще раз, спробувати зрозуміти й переосмислити побачене наодинці. Бо попри те, що цією тематикою та проблемою викладання Голокосту ми займаємося не перший рік, набута інформація, матеріали примушували нас по-новому сприймати та усвідомлювати, здавалося б, відомі нам істини.

Особисто для мене результатом участі у семінарі стала не тільки можливість отримання нових знань, інструментаріїв, досвіду, інформації, не тільки можливість спіл-

кування з колегами-однодумцями, головне — це те, що він дав потужний поштовх до роботи над собою, до підвищення свого професійного рівня, до можливості ставити нові й нові запитання та шукати відповіді на них... Саме тому цей семінар я розглядаю як можливість глибше зрозуміти витoki і причини Голокосту, побачити, як сучасна Німеччина, взявши на себе провину за Другу світову війну, переживає її з величезною гідністю, бо вона навчилася не тільки увічнювати пам'ять про цю трагедію, про власну історію (якою б трагічною вона не була), а й (що є набагато важливішим) зберігати та дбайливо передавати її майбутнім поколінням...

Інна Савицька,
викладач ЗНЗ № 288, м. Київ

* * *

«Будинок Ванзейської конференції»

Коли я побачив «Будинок Ванзейської конференції», то був просто шокований — пасторальна тиша, німецький порядок на території, ранковий туман над водою — це не просто привертало увагу, а немов заспокоювало, налаштовувало на розслабленість та відпочинок. А потім усе змінилося — десятки відвідувачів виставок, спокійні та доброзичливі робітники Будинку і представники української групи — все це рухалося, працювало, але не створювало какофонії, було як добрий німецький механізм.

Про меморіально-освітній центр «Будинок Ванзейської конференції» важко писати — це або сухі цифри статистики, або емоційна розповідь. Так от трохи статистики: за рік Будинок відвідують понад 100 тисяч осіб (тільки вдуматися — понад сто тисяч — і це місце подалік від центру Берліна, до якого потрібно добиратися не чверть години), за рік тут проходить більше 350 днів семінарських занять (і є за рік — по декілька семінарів на день) — і все це роблять 4 (чотири!) екскурсивні групи, яким допомагають ще 35 непостійних працівників. Просто складно повірити в таке, але коли побачиш — це дійсно справляє враження.

Ще один факт, який мене сильно вразив — це діти, які не просто відвідують виставку, а працюють над проектами в різних залах, не просто позіхаючи розглядають стенди, а старанно представляють факти, доповнюючи їх власними коментарями.

Неможливо не зупинитися і на нашій програмі. Ми побачили, що різні установи у Німеччині не «перетягують» на себе, а немовби доповнюють одна одну. Важко було б уявити цей семінар без відвідування Меморіалу загиблим євреям Європи та Німецько-російського музею Карлсхорст, музею «Топографія терору» та Єврейського музею в Берліні, але все це було організовано «Будинком Ванзейської конференції» та УЦВІГ.

І останнє. Виставка в «Будинку Ванзейської конференції» — це ще один підхід до збереження пам'яті. Але це не застигла експозиція, а робочий майданчик, який дає змогу не тільки зберігати, а й навчати, змінювати погляди на звичайні речі.

Олег Охредько, вчитель історії, методист,
Новотроїцький район Херсонської області

БАБИН ЯР. ДО 70-РІЧЧЯ ТРАГЕДІЇ

ЗГАДУЮЧИ БАБИН ЯР.

ГРОМАДА ВШАНОВУЄ ПАМ'ЯТЬ ЖЕРТВ МАСОВИХ УБИВСТВ 1941 РОКУ

Масові розстріли у Бабиному Яру є одним із найбільших злочинів в історії Голокосту. На знак вшанування безвинних жертв у Мюнхені у залі «Хуберт-Бурда», центру єврейської громади, відбувся вечір пам'яті. Він був організований громадою єврейської культури спільно з центром вивчення документів часів націонал-соціалізму в Мюнхені. «Сьогодні разом ми згадуємо численних жертв масових злочинів» — цими словами відкрила захід президент громади єврейської культури Шарлотта Кноблех. «Ми хочемо спом'янути всіх 33 771 жінку, чоловіка та дитину єврейської національності, які 29 та 30 вересня 1941 року були схоплені та розстріляні в одному з ярів на околиці Києва. Цій справі — вихопити кожну людину із темряви забуття, знову їй надати ім'я та образ, — ми завдячуємо роботі багатьох членів громади, — підкреслила вона. — Дякую і за те, що ви розповіли нам історії життя членів ваших сімей та друзів і допомогли, таким чином, зберегти їхню честь та гідність». Наприкінці вечора вшанування пам'яті жертв відбулося у спосіб, що вразив до сліз. Освітлення в залі «Хуберт-Бурда» згасло, єдиним джерелом світла став проєктор, який на стіні показав запрошувальний квиток на церемонію із зображенням менори в Залі пам'яті. Перед цим квитком стояли лише два чоловічих силуети. І тим більше враження залишив голос Арманда Прессера, який зачитував імена жертв у музичному супроводі Володимира Габи.

Дослідження. Про те, що трапилося в Бабиному Яру 29 та 30 вересня сімдесят років тому, спочатку розказали Шарлотта Кноблех та Міхаель Кауфманн із Центру вивчення документів часів націонал-соціалізму. З деталями ж присутніх ознайомив Анатолій Подольський з Українського центру вивчення історії Голокосту у своєму виступі за назвою «Пам'ять про Голокост в Україні — виклики

нинішнього часу». Доповідач зачитував українського письменника та дисидента Івана Дзюбу, який сказав, що Бабин Яр та Аушвіц стали символами Голокосту. Із здобуттям Україною незалежності двадцять років тому науковці дістали можливість відвертіше говорити про трагедію Бабиного Яру, писати, досліджувати, публікувати документи, знімати фільми, створювати витвори мистецтва, повсюди споруджувати пам'ятники.

«Але все ж, — говорить Анатолій Подольський, — на превеликий жаль, моя країна перебуває, як і раніше, в посттоталітарному просторі, тому й історія Бабиного Яру все ще не стала частиною власної національної історії в колективній пам'яті українців». Тому до викликів сьогодення належить і «позиціонування єврейської спадщини в українсько-єврейських стосунках та в сучасній концепції української історії та історіографії».

Міста-побратими. Свій внесок у цю справу хотіло б зробити й місто Мюнхен. На цьому наголосив член міської ради Зігфрід Бенкер у своїй вітальній промові, зачитуючи слова бургомістра Мюнхена Христіана Уде. Важко повірити, але через 70 років після скоєння націонал-соціалістами згадуваних сьогодні злочинів, із часів партнерства (а Мюнхен та Київ є містами-побратимами ще з середини 80-х років минулого сторіччя) не існує жодного проекту між нашими містами, який би нагадував про ці злочинства. Це підтвердили представники відповідних відділів мерії та було відображено у підписаних документах. Бенкер вважає, що, «звісно, не існує прямого зв'язку Мюнхена зі злочинами в Бабиному Яру, але є непрямий: ідеологія, яка привела до масових убивств у Бабиному Яру, почала розвиватися якраз у цьому місті, тут нацисти стали на ноги, тут з ними не боролися свого часу, коли, певно, це треба було робити. Що було реалізовано у передмісті Києва, задумувалося тут, у Мюнхені». Пан Бенкер обговорив із бургомістром міста Мюнхен два проекти, про які він повідомив на цій церемонії. В центрі документації, який буде відкрито в 2014 році і який очолюватиме Ірмтруда Вояк, планується розпочати 2016 року, до 75-х роковин, спільний проєкт. Щодо міста-побратима Києва, то на місці злочинів планується встановлення пам'ятної дошки або відповідного витвору мистецтва — про ці плани ще йтимуть перемовини. Це, на думку пана Бенкера, «є кроками, які в змозі зробити Мюнхен, щоб вихопити Бабин Яр із забуття історії».

Мір'ям Гюмбель

Фото: Марина Майзель

Вперше надруковано у «Юдіше Альгемайне

Цайтунг», № 44, 3 листопада 2011 р.

Переклад з німецької Андрія Шевардіна

Чоловічий хор «Дружба» громади єврейської культури під час вечора пам'яті.

НАУКОВІ ПОДІЇ

**МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
«НАЦИСТСКИЕ ЛАГЕРЯ НА ОККУПИРОВАННОЙ СОВЕТСКОЙ ТЕРРИТОРИИ»
(19–20 сентября 2011 г., Париж)**

19–20 сентября 2011 г. в Париже состоялась международная научная конференция «Нацистские лагеря на оккупированной советской территории». Конференция была организована Центром изучения Холокоста при Мемориальном музее Холокоста в США (USHMM, Вашингтон), Ассоциацией «Яхад – Ин Унум» (Yahad – In Unum, Париж), Высшей нормальной школой (cole Normale Supérieure, Париж) и Университетом Париж IV-Сорбонна (Universit Paris-IV Sorbonne). В конференции приняли участие исследователи из 13 стран – Австрии, Великобритании, Германии, Израиля, Молдовы, Норвегии, Российской Федерации, Румынии, США, Украины, Франции, Швейцарии и Швеции.

Конференция была приурочена к 70-й годовщине нападения нацистской Германии на Советский Союз – нападения, которое повлекло за собой истребление миллионов людей. Немаловажную роль в истребительной политике оккупантов играли созданные ими многочисленные лагеря разного рода, большинство которых действительно являлись лагерями смерти. О многих из этих лагерей, прежде всего о тех, которые существовали на оккупированной территории СССР, известно сравнительно немного или вообще до сих пор не известно. Это касается как лагерей военнопленных, так и лагерей принудительного труда, особенно тех, в которых эксплуатировался труд евреев. Поэтому тема конференции, несомненно, весьма актуальна.

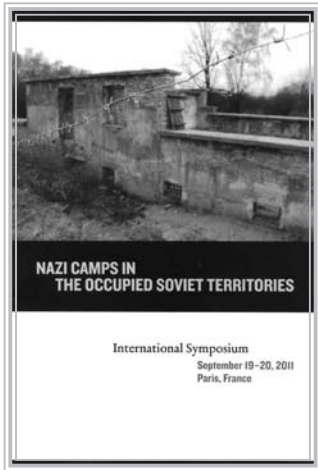
Конференция была открыта дискуссией на тему «Почему симпозиум посвящен нацистским лагерям именно на оккупированной советской территории?»², которой руководили президент Ассоциации «Яхад – Ин Унум» отец П. Дебуа (Франция) и руководитель Центра по изучению антисемитизма в Берлине профессор В. Бенц (Германия). В ходе дискуссии ее участники пришли к выводу, что на советской территории (в отличие от оккупированных стран Западной Европы) нацисты не чувствовали себя связанными какими-то нормами, правилами и условностями, и поэтому именно в этой стране оккупационный режим был предельно бесчеловечным.

Доклады, которые были заслушаны и обсуждены на конференции, можно разделить на несколько групп. В первую группу входят выступления, которые касались общей характеристики нацистских лагерей на оккупированной советской территории и их роли в истребительной политике нацистов: доклады профессора Э. Юссона (Франция), д-ра М. Дина (США), профессора В. Бенца (Германия), д-ра Н. Терри (Великобритания), д-ра М. Дубик (Украина). Ко второй группе относятся доклады, которые были посвящены истории отдельных конкретных лагерей: Д. Мальцева (Российская Федерация) о лагерях военнопленных в Воронежской области, д-ра К. Расса (Германия) о лагере для гражданского населения в Озари-

чах (Белоруссия), д-ра А. Котлярчука (Швеция) о лагере Колдычево (Белоруссия), М. Мутье и А. Уманского (Франция) о Бронной Горе (Белоруссия). Эти доклады ввели в научный оборот новые документы, которые уточняют и конкретизируют имеющуюся информацию об этих лагерях.

Очень содержательным был доклад С. Тайаса (Великобритания). Если в предыдущих выступлениях речь шла о лагерях в общем-то известных, то доклад С. Тайаса касался лагеря принудительного труда в Новоархангельске (Кировоградская область). В своей работе С. Тайас использовал до сих пор не известные документы английского управления по расследованию военных преступлений периода 1945–1946 гг., которые хранятся в Национальном архиве Великобритании. Из этих документов видно, что в ноябре 1941 г. в Новоархангельске был создан лагерь принудительного труда, заключенные которого (около 400 военнопленных) использовались на строительстве и ремонте дорог в районе Новоархангельска; к работам также привлекалось и местное еврейское население. Руководили работами специалисты немецких дорожно-строительных фирм, которые вместе с немецкими полицейскими принимали также активное участие в истреблении еврейского населения в Новоархангельске и окрестных селах. После войны английская контрразведка выявила несколько таких специалистов, которые были переданы советским органам безопасности для предания суду.

К вышеуказанной группе докладов относится и выступление автора этих строк, посвященное истории лагеря военнопленных в Славуте (Хмельницкая область). Тема доклада была избрана не случайно. По данным ЧГК (Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников) этот лагерь был поистине уникальным – только в нем с сентября 1941 г. до января 1944 г. разными способами было истреблено около 150 тысяч человек. С учетом того, что, по данным ЧГК, на территории Украины (в границах 1941 г.) в общей сложности было истреблено 1 318 463 военнопленных, только на этот один лагерь приходится 11,4% (!) всех жертв. По количеству жертв лагерь в Славуте находился на первом месте не только среди лагерей в Украине, но и вообще среди лагерей военнопленных как в самой Германии, так на оккупированных территориях Польши и СССР. По количеству жертв с этим лагерем могут сравниться только лагеря военнопленных в Риге и в Даугавпилсе (Латвия). В первом, по данным ЧГК, будто бы погибли свыше 130 тысяч человек, а во втором – свыше 124 тысяч. Миф о 150 тысячах жертвах лагеря военнопленных в Славуте и сегодня еще широко распространен в общественном сознании, постоянно воспроизводится в публикациях, посвященных как нацистскому оккупационному режиму в Украине, так и нацистской политике и прак-

тике в отношении советских военнопленных. Не вызывает никакого сомнения тот факт, что условия содержания советских военнопленных в немецких лагерях для военнопленных были абсолютно бесчеловечными, что бесспорно подтверждается также документами и материалами ЧГК. Огромная скученность на небольшой территории, постоянное недоедание и неминуемое вследствие этого истощение, ужасная антисанитария, отсутствие надлежащей медицинской помощи, издевательства немецкой охраны приводили к массовому голоду и болезням, что, в свою очередь, вызывало большую смертность, особенно осенью 1941 г. и зимой 1941–1942 гг. Можно согласиться и с тем, что часто такие условия создавались администрацией лагерей искусственно с целью умертвить как можно больше пленных. Однако этот факт еще не может служить основанием для манипуляций с цифрами, особенно когда идет речь о жертвах нацистской истребительной политики. Автор доклада на основе анализа разного рода документов приходит к выводу, что количество жертв в лагере в Славуте завышено примерно в семь-восемь раз.

Завышение в документах ЧГК количества жертв характерно также и для других лагерей военнопленных. В связи с этим являются весьма актуальными исследования по установлению точного количества военнопленных, погибших как в отдельных лагерях военнопленных, так и в разных регионах (Украина, Белоруссия, Литва, Латвия, Эстония, Россия) оккупированной территории бывшего Советского Союза. История лагеря в Славуте примечательна еще и тем, что в нем впервые в годы Второй мировой войны (если не вообще в истории) в отношении советских пленных было применено бактериологическое оружие (заражение сыпным тифом искусственным путем), причем не немецкими врачами, а советскими подпольщиками. И если оперативное использование такого оружия советскими подпольщиками против оккупантов еще можно как-то объяснить, то применение этого оружия против своих же граждан вообще не поддается никакому оправданию.

Большой интерес у участников конференции вызвал и доклад отца П. Дебуа о собранных его группой свидетельствах о лагерях в Тернопольской области. Речь

шла, в частности, о таких малоизвестных еврейских лагерях принудительного труда, как Каменки, Подволочиск, Скалат, Романово Село, заключенные которых использовались в основном на ремонте и поддержании в порядке проходившей по территории Тернопольской области стратегически важной автострады, так называемой *Durchgangsstraße IV*. Эти свидетельства значительно дополняют и конкретизируют имеющуюся весьма скудную информацию об этих лагерях.

В нескольких докладах речь шла об организации и особенностях системы управления разного рода лагерями. Это были доклады д-ра А. Ангрика (Германия) о лагерях на уже упоминавшейся автостраде IV (*Durchgangsstraße IV*) в Украине, д-ра С. Хёрдлера (Австрия) о эсэсовском персонале концентрационных лагерей в Риге (Латвия), Каунасе (Литва) и Вайваре (Эстония), д-ра А. Вейсс-Вендта (Норвегия) об особенностях функционирования и значении для немецкой экономики еврейских лагерей принудительного труда в сланцевом бассейне в Эстонии.

Итоги конференции были подведены во время «круглого стола» на тему «Были ли нацистские лагеря на Востоке уникальными?», в котором приняли участие отец П. Дебуа (Франция), профессора В. Бенц (Германия) и Д. Липстадт (США), д-ра М. Дин (США), А. Ангрик (Германия) и Б. Грейнер (Германия). Участники «круглого стола» были единодушны в том, что нацистские лагеря на Востоке действительно были уникальными, и эта уникальность состояла в том, что они по условиям содержания заключенных фактически были лагерями смерти. При этом бесчеловечное отношение к советским заключенным как к «низшей расе», а к евреям вообще как к «недочеловекам» было одинаковым во всех лагерях, независимо от того, где лагеря с этими заключенными находились — на оккупированной советской территории или где-либо в Западной Европе.

В общем и целом дискуссии и обмен мнениями в ходе конференции углубили и расширили наши представления о системе нацистских лагерей на оккупированной советской территории, побудили ее участников к дальнейшим исследованиям этой темы. При этом особое внимание следует обратить на лагеря военнопленных, еврейские и нееврейские рабочие лагеря, о многих из которых почти ничего не известно, а информация об известных лагерях требует существенных уточнений и корректировки с учетом ставших доступными и выявленных в последние годы новых документов по этой теме.

*Александр Круглов, канд. филос. наук, Харьков,
Андрей Уманский, д-р истории, Кельн*

ЦИКЛ КОНФЕРЕНЦІЙ ТА ДИСКУСІЙ НА ТЕМУ «РОМИ, КОЧІВНИКИ – ЄВРОПЕЙСЬКЕ НЕПОРОЗУМІННЯ» (5–11 жовтня, Париж)

«Роми, кочівники — європейське непорозуміння» — під такою назвою в Парижі з 5 по 11 жовтня 2011 р. пройшла низка міжнародних наукових конференцій та дискусій, учасниками яких стали близько 40 дослідників із різних галузей науки (історії, антропології, політології, літератури, філософії, права) та різних країн Європи (Італії, Англії, Німеччини, Швейцарії, Угорщини, України, Бельгії, Румунії).

Чотири дні конференції, тиждень презентацій та дискусій було присвячено обговоренню стійкого парадокса: багатотисячове існування ромської нації в Європі на тлі такого явища, як «антициганська» політика, метою якої в минулому було придушення, а то й повне знищення народності, а на сьогодні — визнання циган як «етнічної меншості», позбавленої будь-яких прав.

Метою заходу було визначити причини сприйняття ромської національності як «європейського непорозуміння», мотиви її переслідування, прагнення відсторонити її від інших національностей як народ «кочівний», «непристосований», «не такий як усі», народ, чужий не лише в Європі, а й у всьому світі. Такий стереотип сформувався завдяки уявленням про силу циганського гіпнозу. Існувала навіть поліцейська практика реєстрації та класифікації циган як «ворогів» та «підозрілих осіб», чие асоціальне вміння нібито передавалось із покоління в покоління.

Описати це явище, зробити його частиною історії, спробувати зрозуміти та дати нову інтерпретацію шляхом політичного та гносеологічного аналізу — саме таке завдання поставили організатори конференцій — дослідницька лабораторія «Література та Історія» (Університет Париж VIII, Сен-Дені) у співпраці з Національним меморіалом Шоа в Парижі, Угорським інститутом у Парижі, Будинком письменників та дослідницькою лабораторією університету По, в якій 24 та 25 листопада цього року пройшов другий етап конференції, присвячений розгляду цього питання у французькому контексті.

Проект задумали та реалізували Катерін Кокіо (університет Париж-VIII), дослідниця обставин історичних трагедій, та Жан-Люк Пуейто (університет По), дослідник-етнолог ромської національності, у співпраці з групою істориків та антропологів (Анрієтта Асseo, Леонардо Піазер, Ален Рейньєр, Майкл Стюарт, Шарль Уржевіч, Ілсен Абу). Захід проводився за підтримки відділу історичних досліджень Меморіалу Шоа та Будинку антропології.

Уперше вийшовши на міжнародний та міждисциплінарний рівень, ця конференція символізує початок нового етапу наукових досліджень цього питання. Захід дав можливість обмінятися досвідом науковцям, що мали не лише різні погляди, а й різний дослідницький матеріал, адже вони являють собою два різні покоління: перші в 1970–1980-ті роки проводили тільки польові дослідження, оскільки офіційні були неможливі через політичні перепони та приховування інформації; інша група вчених, уже за часів посткомунізму та створення Європейського Союзу, вивчала недоступні протягом тривалого часу архівні документів, по-новому інтерпретуючи поширені версії, тим самим даючи підставу переписати історію та опрацювати наявні факти.

Дослідження проводяться в умовах кризи, вплив якої не слід недооцінювати. Складний процес створення єдиної політичної Європи відбувається на тлі економічної кризи та поширення тенденції сприйняття «міграції» як головної проблеми, яка заважає вирішенню соціальних питань та формуванню суспільних уявлень про окрему народність.

Звертаючи увагу на відновлення переслідувань ромів у більшості країн Європи, запровадження жорсткішої політики контролю, клеймування (таврування) та депорта-

ції їх на Захід і Схід, ця конференція змушує замислитися над «циганським питанням» та звернутися до причин виникнення «антициганізму» в політичній, соціальній та історичній культурі.

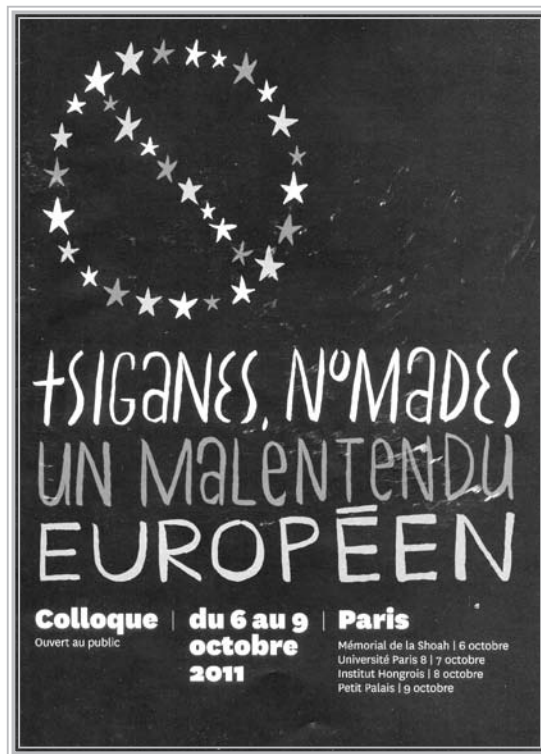
Вчені намагалися визначити причини перманентності цього явища, в контексті заперечення факту нацистського геноциду, та зрозуміти напрями діяльності сучасної політики, що ведеться європейськими інституціями стосовно «ромського питання». Ішлося не лише про те, щоб установити чи оприлюднити факти, які довго приховувалися, а й про те, щоб зрозуміти причину їх довготривалого ігнорування в усьому світі (у тому числі й у середовищі науковців), обмінятися знаннями та досвідом із метою покращити складні відносини між світом ромів та світом «гаджо» (не-циган).

На конференції підбито підсумки історіографічних та етнографічних досліджень, висловлено критичні думки не лише щодо цього соціального, політичного та духовного явища, а й щодо спадку знань та культури, який воно в собі несе, і взагалі щодо самого поняття «культура». Аналіз мови та текстів має допомогти зрозуміти особливості стародавньої мови, поставити питання щодо вживання мови ромів у політиці та розвитку «ромської літератури» за рахунок вирішення усіх непорозумінь.

Зупинимось докладніше на першому дні конференції, що його було присвячено питанню нацистського геноциду ромів. Воно розглядалося винятково з історичного погляду. Особливу увагу було приділено дослідженням, нещодавно проведеним на територіях Східної Європи. Після узагальненої доповіді Мартина Холлера (Берлінський університет ім. Гумбольдта) на тему переслідування ромів у СРСР в 1941–1944 рр., Михайло Тяглий (Український центр вивчення історії Голокосту) висвітлив питання нацистської окупаційної політики та винищення ромів в Україні. Тетяна Сирбу (Брюссельський вільний університет) представила свої дослідження щодо депортації ромів із Бессарабії до Придністров'я. Її роботи були ґрунтовні, зібраних у Молдові. Всі

троє доповідачів продемонстрували те, як змінювалися методи та масовість винищення залежно від окупаційної влади та рівня співпраці органів управління і місцевого населення з окупаційною владою.

Анрієтта Асseo представила критичний аналіз гітлерівської політики та політики післявоєнної Німеччини, а також звернула увагу на брак історичних даних із цього питання, причиною якого є приховування архівних матеріалів. Дослідниця показала, як у проведених раніше дослідженнях, що були етнічно упереджені та містили расистську теорію, нівелювалася вирішальна роль адміністративної та поліцейської діяльності. Франк Спарінг був одним із перших німецьких істориків, який зіткнувся з цим питанням,

Д-р Катерін Кокіо, д-р Франк Спарінг

вивчаючи створення «циганських таборів» (Zigeunerlager) в 1930-х роках. Дослідник визначив етапи процесу винищення циган у Райху та політичні методи, які застосовувалися у Федеративній Німеччині та мали на меті усунути можливість юридичного визнання геноциду й уникнути відшкодування збитків, яких зазнали його жертви.

Майкл Стюарт (Університетський коледж Лондона) проаналізував виняткову радикальність політики переслідування ромів в Австрії, ідеологічні та локальні фактори, що її зумовили.

Ален Рейніє провів порівняльний аналіз цієї ж проблеми у Франції (де політика інтернування не передбачала масову депортацію) та у Бельгії, наводячи як приклади спогади жертв. Продовжуючи тему, Лісія Порседда доповіла про створення циганських таборів у фашистській Італії, описала тамтешні умови проживання та подальшу долю їхніх в'язнів. Невизначеність нацистської політики щодо «циганського ланцюга», а також різноманітність способів винищення зумовлюють неможливість історіографічного аналізу рівня жорстокості геноциду та засвідчують безпідставність деяких дискусій, особливо дебатів між інтенціоналістами та функціоналістами.

Другий день конференції об'єднав фахівців у галузях філософії (Катерін Кокіо, Берtrand Ожільві, Марі Кієре), антропології (Леонардо Піазер) та політології (Ерік Фасен, Нандо Сігона) для обміну думками щодо масштабів «антициганізму» — явища, яке існує серед соціальної зневаги, расистської ненависті та культурної відрази, що змішуються з «циганською» ностальгією за кочівним життям та народом без країни. Учасникам вдалося ще детальніше описати картину історичних подій, проаналізувавши те, як змінювалися принципи антиромської політики, починаючи з кінця XIX століття до сьогодення.

«Ромське питання» було також розглянуто з точки зору європейської політики як проблема, вирішення якої необхідно знайти, а також як функціональна та непослідовна етнічна конструкція, яка ставить під питання існування самої об'єднаної Європи (Ерік Фасен). Після доповіді Емануель Ігнатуй-Сора на тему політичної та юридичної підтримки європейськими інстанціями «ромської меншини»

було організовано «круглий стіл», де обговорювалося питання очевидного посилення політики контролю щодо ромів у таких країнах, як Франція, Італія та Угорщина.

Упродовж останніх двох днів учасники презентували дослідження з антропології, політології, філології та літератури, намагалися зрозуміти складну систему відносин, які встановилися між світом ромів, з їхніми особливостями, та світом «гаджо», який швидко береться узагальнити, класифікувати, осмислювати та формувати уявлення про реальність на основі вже наявних парадигм, як це показав Жерар Дессон на прикладі ідеї про кочівний спосіб життя.

Мета заходу — зробити об'єктом «ромського питання» саму Європу: її самобутність, історію, перспективи, її бачення понять «цивілізація» та «спільнота». Європа і далі створює та вживає поняття «іншого» європейця, іноземця зсередини, небажаного та непристосованого до життя в суспільстві. Чим пояснити цей стереотип народів, який названо чужим та «вічно кочівним», і це в той час, коли Європейський Союз пропагує відкрите суспільство, що базується на принципах «вільного обігу товарів та пересування осіб», коли європейська культура осліплена ідеалом міжнародного та міжкультурного обміну?

3 січня 2012 р. на сайті конференції (www.tsiganes-pomades-un-malentendu-europeen.com) можна буде знайти відеозапис доповідей англійською та французькою мовами.

Д-р Катерін Кокіо,
професор університету Париж-VIII (Франція)

***

Звіт про історичну секцію конференції «Роми, кочівники — європейське непорозуміння»

Шляхом організації різноманітних дискусій серед істориків, ця конференція дала можливість оцінити роль ромів у європейській історії та підкреслити їхнє існування на території Європи починаючи з кінця середньовіччя.

Згідно з дослідженнями, проведеними в 1990-х роках, переломним моментом стала друга половина XIX століття — саме тоді в теоретичному та практичному вигляді з'явилося «циганське питання», яке неодноразово ставилося на міжнародному рівні. Націоналізація держав та європейських спільнот спровокувала появу проблеми співіснування з народом, який визнано чужим та загрозовим; відбулося творення негативного образу «міжнародного цигана» на основі упереджених уявлень, які миттю перетворилися на стереотипи. З того часу культурний, якщо це можна так назвати, антициганізм став головною темою наукових дискусій на основі досліджень у сфері расової антропології, криміналістики, юридичної соціології та набув виняткової форми (Леонардо Піазер).

Вірогідно, саме в таких умовах і з'явився образ «цигана», який з усіх поглядів протилежний образу громадянина, сформованого національною державою, і таке уявлення про образ «цигана» нібито виправдовує вжиття особливих заходів ідентифікації та контролю. Як при-

клад можна навести схожість та одночасність запровадження «циганської політики» у різних країнах Європи в 1900–1910 роках. Прикордонні конфлікти, що виникли в той час, були спровоковані ромами та відіграли важливу роль у транснаціональному єднанні вищих правоохоронних та політичних органів, а також сприяли появі пропозицій вирішення «циганського питання» (Ілсен Абу). В 1920 р. засоби вирішення цього «питання» були посилені та стали частиною як правового, так і культурного звичаю країн Європи, створюючи «сприятливі» умови для переслідування ромів у 1930–1940 роках.

Говорячи про геноцид ромів у націонал-соціалістичній Німеччині та в часи Другої світової війни, низка доповідачів вказали на прогалини в історії цього явища, позаяк проведення історичних досліджень почалось лише з 1980-х років. Зміна акцентів та збільшення інтересу до вивчення циганського світу пояснюється появою праць Майкла Ціммерманна та Понтера Леві. Вірогідно, що ця прогалина в історії існує саме через невизнання того факту, що європейська політика антициганізму має глибоке коріння, що зумовило масове забуття, стерло з пам'яті людей факт винищення значної частини ромського народу на територіях Центральної та Східної Європи, або навіть через свідому «амнезію», на що вказує той факт, що частина спеціалістів, які займалися «ромським питанням» у передвоєнні роки, продовжувала свою діяльність і після 1945 року (Генрієтта Асseo).

Докладно аналізуючи хронологію застосування європейської антициганської політики в 1920-х та 1930-х рр., можна помітити однаковість вищих державних органів у рішеннях про необхідність ретельного контролю за циганським населенням та пильного нагляду за ромськими общинами.

Велика кількість стереотипів, що прирівнюють ромів до «кочівників», сприяють затвердженню адміністративною поліцією низки проектів, спрямованих на контроль за кожною особою як у Франції, так і в Бельгії, Італії та Іспанії (Алан Рейньє, Лісія Порседда, Ксав'єр Ротеа). Вірогідно, що саме це зумовило прийняття рішення змусити циган вести осілий спосіб життя, відвівши їм певну територію. Ці місця — табори, пенітенціарні центри, контрольовані квартали — можуть розглядатися як складові мережі таборів для інтернованих осіб, що були успішно засновані в Італії, Австрії та Франції ще до 1940 р.

Що ж до, то там було організовано спеціальну антропологічну експертизу, яка діяла за двоїстим принципом: ідентифікованих за особливими поліцейськими критеріями, циган усе-таки розглядали як представників особливого виду індоєвропейської раси; така позиція була вигідною, оскільки це спочатку захищало їх від загрози фізичного винищення, але, разом з тим, не завадило введенню в 1933 р. постанови про інтернування всіх ромів на території Німеччини (Франк Спарінг).

Особливо велика кількість подібних заходів проводилась у період з 1933 по 1945 рр. У Східній Європі політика постійного контролю змінювалася в бік наростання жорсткості та посилювалася ще більше під час конфліктів, які призводили, як правило, до примусового інтернування, що для десятків тисяч людей означало соціальну та економічну катастрофу та наступ тотальної бідності. Під час війни, через розширення територій, яке відбувалось під пря-

*Робочий момент конференції
«Роми, кочівники — європейське непорозуміння»*

ним керівництвом німецької влади, ці общини могли бути депортовані, зокрема до концтабору Аушвіц-Біркенау, як це було у Франції, Бельгії та Нідерландах. Подібна політика проводилась також у країнах Центральної та Східної Європи, наприклад в Угорщині (Майкл Стюарт).

У Німеччині та залежних від неї країнах політика полягала у депортації до концтаборів; роми були приречені на повільне помирання або на висилання на територію Східної Європи, про що свідчить депортація значної частини циганських общин із Румунії до України (Тетяна Сирбу). В Аушвіц-Біркенау було створено циганський анклав, це допомогло вижити деяким ув'язненим ромам з усієї Європи аж до ліквідації концтабору в серпні 1944 р.

Ще один приклад такої політики — це діяльність айнзацгруп, створених під час воєнних дій німецької армії у Східній Європі, спочатку на території Польщі, потім у СРСР. Нещодавні дослідження продемонстрували, що роми, в цьому випадку, були прирівняні до євреїв та приречені на фізичне винищення (Мартін Холлер); були випадки, коли ставлення до ромів залежало від рішення окупаційної влади (органів цивільного управління, СС чи Вермахту), яка могла захистити деякі спільноти або, навпаки, сприяти їхньому знищенню, як це сталося з общинами в окупованій Україні (Михайло Тяглий).

Низка доповідей, представлених на конференції, була присвячена змінам у циганській політиці Європи в повоєнний період. Посилення контролю під час війни було констатовано у Франції та Італії. В таких країнах колишнього соціалістичного блоку, як Угорщина, Чехія та Словаччина, роми, історія переслідування яких офіційно замовчується, потерпають від подвійної дискримінації (соціальної та етнічної) та підлягають примусовій асиміляції шляхом, так би мовити, символічного насилля (Селія Донер).

*Д-р Ілсен Абу,
науковий співробітник, доцент історичного факультету
університету Провансу (Франція)*

*Переклад з французької
Олега Соснова*

НОВИНИ БІБЛІОТЕКИ ЦЕНТРУ

Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI століття. Історичні нариси: У 2-х кн. – К.: Наукова думка, 2011 (Т. 1 – 735 с.; Т. 2 – 943 с.).

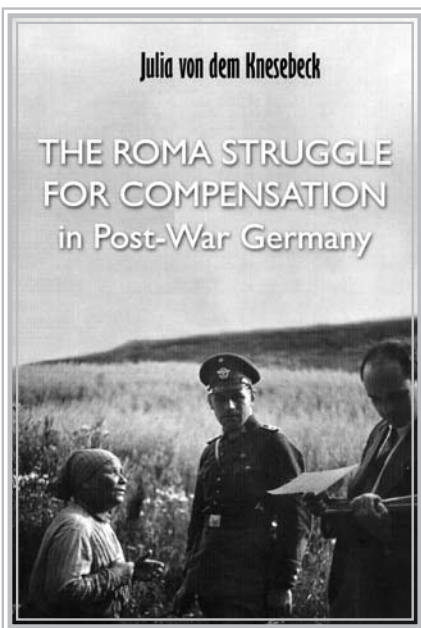
У виданні висвітлено широке коло питань одного з найдраматичніших періодів історії України. На основі критичного аналізу вже опублікованих матеріалів і нових масивів джерел, більшість з яких уперше введено до наукового обігу, подано сучасне бачення мобілізаційних і режимних заходів радянського керівництва, стратегічних і фронтових операцій на території України, політики німецької окупаційної влади, повсякденного життя цивільного населення в умовах нацистського режиму, боротьби партизанів та підпільників у тилу нацистських окупантів, діяльності самостійницьких інституцій, становища військовополонених, суспільно-політичних та соціокультурних процесів воєнної доби, стану радянської економіки в роки війни та у відбудовний період. З'ясовано також долі жертв нацистських переслідувань, демографічні втрати українського народу в роки війни. Окрему увагу приділено аналізу подій Голокосту на теренах України у контексті сучасного погляду на цю проблематику, а також розгляду ступеня дослідженості принципів нацистської та румунської окупаційної політики щодо ромів (циган).

Як зазначає у вступі редакційна колегія, «...ідея цього проекту відштовхується від прагнення оприлюднити результати напрацювань учених, які останні десятиліття професійно досліджували ті чи інші аспекти війни. При цьому надзавдання полягало не в тому, щоб розкрити все розмаїття воєнно-історичної проблематики, а в тому, аби зосередитись на вузлових, найважливіших питаннях, дати їм глибокі, безсторонні оцінки... "Наріжним каменем" видання є авторське бачення того чи іншого сегмента війни, а також його теоретичне осмислення. Ініціатори проекту усвідомлюють, що залучення до його реалізації значної кількості виконавців неодмінно супроводжується статистичним плюралізмом і різними методологічними підходами. Однак ці та інші ризики нівелюються фактологічним наповненням, свободою інтерпретації і теоретичними узагальненнями, можливістю обстоювати власні концепції та версії, широтою і незаангажованістю творчої думки».

Видання підготовлене вченими Інституту історії України НАН України із залученням науковців усіх регіонів України.

Von den Knesebeck, Julia. The Roma struggle for compensation in post-war Germany. – Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2011. – 263 p.

Минуло тридцять років, перш ніж у Німеччині та інших країнах визнали той факт, що роми були жертвами Голокосту. Також потрібно було тридцять років, щоб Західна Німеччина визнала, що стерилізація ромів була частиною «остаточного розв'язання». Базуючи свої аргументи на ґрунтовному ряді раніше не відомих джерел, ця книга досліджує історію боротьби ромів за визнання їхнього статусу як жертв расових переслідувань націонал-соціалізму, що тривала у повоєнній Німеччині. Оскільки інтерес сучасних науковців щодо цієї етнічної групи з'явився із запізненням, ромів описують як «забутих жертв». Ця праця розглядає Західну Німеччину у період від закінчення війни до початку руху ромів за захист власних цивільних прав у першій половині 1980-х років, під час якого, коли справа дійшла до компенсацій, постраждалих ромів уже здебільшого не було серед живих. Складним причинам цього факту в книзі приділено основну увагу.

Розглядаючи те, як процес компенсації жертвам расових, релігійних та політичних утисків у Західній Німеччині вплинув на ромів, доктор фон дем Кнесебек показує не тільки те, яким було ставлення до ромів, а й те, як вони самі сприймали цей процес. Ситуація з ромами виявляє, як західнонімецький адміністративно-правовий апарат визначив та класифікував несправедливі дії націонал-соціалістів, зокрема у тих випадках, коли принизливе ставлення допускалось і надалі без відповідного спротиву. Основною перепоною для ромів у отриманні компенсації було невирішене протягом багатьох років питання того, чи націонал-соціалістична по-

літика, спрямована проти ромів, мала расове підґрунтя на протиположний звичайним адміністративним заходам. Позицію націонал-соціалістів щодо того, що роми нібито були «асоціальними», «лінівими» та правопорушниками, поділяли багато німців після війни, у тому числі дехто з відповідальних за компенсацію.

Боротьба за визнання, замість простого лінійного розвитку, відбувалася у кілька чітко виокремлених етапів. Хоч як парадоксально, але успіх вимог про забезпечення компенсації базувався великою мірою на заяві ромів про себе як про етнічну меншину. Роми мали довести, що були «расою», яка зазнала націонал-соціалістичних переслідувань, попри той факт, що вони незмінно описували себе в автобіографічних матеріалах як німці. Вперше автор пропонує повну картину того, як змінилося сприйняття переслідувань ромів, та шляхів, якими визнання компенсації зрештою було досягнуто.

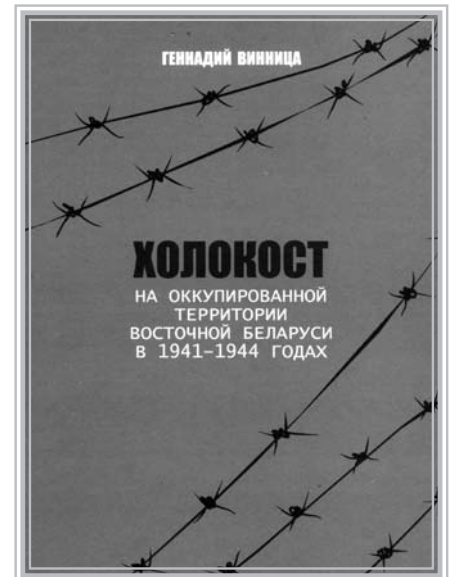

Бауман, Зигмунт. Актуальность Холокоста. — М.: Изд-во «Европа», 2010. — 316 с.

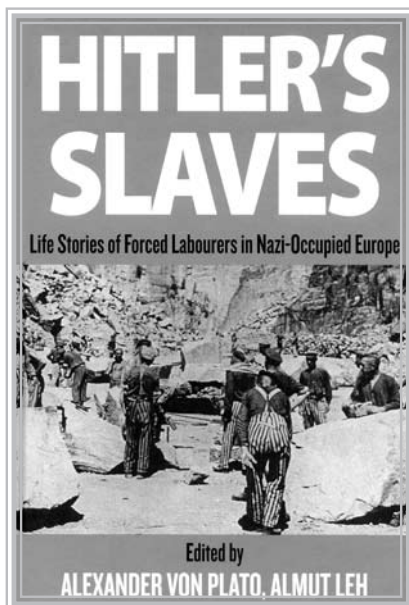
В ряду исследователей Холокоста Зигмунт Бауман занял особое место. Один из крупнейших европейских социологов, Бауман отказался свести Холокост к «немецкой вине» и «катастрофе евреев» или к (несомненной для него) преступности гитлеризма. Уже это одно вызвало скандал. Бауман вскрывает механику Холокоста внутри самой «modernity» (с англ. — современность, оригинал изданной в 2000 г. книги носил название «Modernity and Holocaust» — «Современность и Холокост»), то есть нашей современной цивилизации. Холокост, равно как ГУЛАГ и Хиросима, вполне возможен в рамках модернизации, а возможно, является и ее закономерным результатом. В условиях технократического общества, где средства подменяют ценности и цели, где «эффективные менеджеры» абстрагируются от социальной цены реформ и управленческих действий, Холокост — не лишь история, он актуален и может вернуться в мир в новом образе. Концепция Баумана обосновывает связь между политической теорией и политической этикой.

Винница, Геннадий. Холокост на оккупированной территории Восточной Беларуси в 1941–1944 годах. — Минск: Ковчег, 2011. — 362 с.

Книга вносит существенный вклад в изучение истории Холокоста на оккупированной территории Беларуси в 1941–1944 гг. Обращение автором к анализу событий на локальном уровне позволило проследить общее и особенное в Катастрофе евреев на территории Восточной Беларуси. На основании широкого круга архивных источников, многие из которых впервые вводятся в научный оборот, выявлены основные направления геноцида; заслугой книги является уточнение масштабов потерь евреев. Автор выделил и проанализировал формы сопротивления евреев гитлеровской политике, акцентировал внимание на участии евреев в антинацистской борьбе в составе подпольных групп и партизанских отрядов. В книге показана роль в уничтожении евреев оперативных групп полиции безопасности и СД, строевых частей СС, Вермахта и коллаборационистов. Дается оценка деятельности юденратов, которые характеризуются как органы управления, навязанные евреям гитлеровцами и вынужденные исполнять роль связующего звена между оккупационными властями и общинами.

Hitler's slaves. Life stories of forced labourers in Nazi-Occupied Europe / Ed. by Alexander von Plato, Almut Leh and Christoph Thonfeld. — New York; Oxford: Berghahn books, 2010. — 552 p

Під час Другої світової війни щонайменше 13,5 мільйона людей, зокрема євреїв, працювали як примусові робітники в Німеччині та на територіях, окупованих німецьким Райхом. Більшість із них були вихідцями з Росії, України, Білорусі, Молдови, країн Прибалтики, Франції, Польщі та Італії. До їх числа входило 8,4 мільйона цивільних, котрі працювали на приватні компанії та державні агенції у промисловості, адміністративній сфері та сільськогосподарському секторі. Окрім цього, серед них було 4,6 мільйона військовополонених і 1,7 мільйона в'язнів концентраційних таборів, яких або примушували працювати у концентраційних та подібних до них таборах, або «здавали в оренду» чи продавали органи СС. Нині вже є багато публікацій, що стосуються примусової праці у націонал-соціалістичній Німеччині у роки війни, однак ця праця поєднує історичний опис подій із біографіями та спогадами колишніх примусових робітників із двадцяти семи країн, пропонуючи читачеві порівняльну точку зору у міжнародному масштабі.

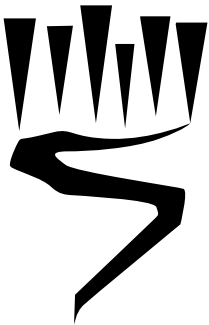

Мартин, Терри. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923–1939. – М.: РОССПЭН, 2011.

Систематически поощряя развитие национального самосознания этнических меньшинств и образуя для них множество институциональных форм, характерных для современной нации-государства, Советский Союз первым из многонациональных государств Европы столкнулся с нарастающей волной национализма. В 1920-е гг. большевистское правительство, стремясь ослабить националистические настроения, создало десятки тысяч национальных территорий. Оно воспитывало новых национальных лидеров, наделяло национальным статусом национальные языки и финансировало производство культурной продукции на этих языках. Это был крупнейший и захватывающий эксперимент по управлению национальным государством. Основываясь на ставших доступными в последнее время архивных источниках, Терри Мартин предлагает анализ раннесоветского способа урегулирования национального вопроса. Он показывает трения и конфликты, порожденные географическим определением национальных территорий, возникновение десятков официальных национальных языков и масштабную реализацию первых в мире программ «позитивной дискриминации», для которых автор использует термин «положительная деятельность».

ОГОЛОШЕННЯ

**МІЖНАРОДНИЙ ІНСТИТУТ ДОСЛІДЖЕНЬ ГОЛОКОСТУ
ПРИ МЕМОРІАЛІ «ЯД ВАШЕМ» (YAD VASHEM)**
Запрошення до написання дослідницьких праць
для участі у 5-му щорічному літньому семінарі дослідників Голокосту,
присвяченому темі:
**Теологічні роздуми та дебати щодо Голокосту в реальному часі
9–12 липня 2012 р.**

Масштаби переслідувань і, особливо, вбивств євреїв у період Голокосту, а також характер їх розгортання, починаючи з приходу нацистської партії до влади в Німеччині у січні 1933 р. і закінчуючи розпадом Третього райху у травні 1945 року, слугують поштовхом для теологічних роздумів та дискусій як серед євреїв, так і серед християн та представників інших віросповідань. За останні кілька десятиліть було проаналізовано та видано певні письмові трактати та усні відповіді, а також рабинські пояснення, пов'язані з темою зла та спокути, ізраїльського народу та його місця в історії, стосунків між Богом та людством загалом та з єврейським народом зокрема, віри, сумніву та релігійного скептицизму тощо; проте дослідження таких питань втратило значущість у останні роки.

Метою семінару є заохочення нових досліджень у цьому напрямі та об'єднання зусиль дослідників – представників різних дисциплін, на цей момент залучених у процес вивчення таких теологічних відповідей, як у країнах, що перебували під нацистською окупацією, так і країнах – співниках нацистів та їхніх сателітах, або на вільних територіях. Кожен учасник-науковець має подати дослідницьку працю, що базується на первинних документальних джерелах, яку буде обговорено під час семінару.

Ми запрошуємо науковців, яких цікавить ця тема (докторів або здобувачів цього ступеня), подати свої пропозиції в рамках такого кола питань:

- Невідомі теологічні трактати та праці євреїв, християн та представників інших релігійних течій і деномінацій.
- Теологічні роздуми в листах та інших працях релігійних лідерів юдаїзму, християнських священнослужителів, черниць та священиків, котрі переховували єврейських дітей, та ін.
- Мистецькі твори, як візуального, так і музичного характеру, що відображають релігійні тлумачення відповідних подій.
- Міжрелігійні зв'язки, співпраця та спроби пошуку вирішення проблем, як теоретичні, так і практичні.

Місце проведення

Семінар проходитиме в Міжнародному інституті досліджень Голокосту у «Яд Вашем» на Горі Пам'яті, що в м. Єрусалимі, Ізраїль.

Процес подання заявки на участь

Усі матеріали в рамках заявки на участь у семінарі необхідно надіслати англійською мовою або на івриті електронною поштою на адресу Інституту, котрий має отримати їх не пізніше 15 лютого 2012 р. Неповні заявки не будуть враховані після зазначеного терміну. Заявки, надіслані із запізненням, не прийматимуться.

Пакет заявки складається з такого:

- 1) заповнена форма заявки на участь у семінарі;
- 2) резюме праці обсягом одна сторінка (300 слів) англійською мовою;
- 3) попередній перелік релевантних документів;
- 4) коротка біографічна довідка науковця (15-20 рядків).

Будьте ласкаві, надсилайте матеріали заявки електронною поштою на адресу: eliot.nidam@yadvashem.org.il.

У разі виникнення запитань щодо подання заявки, просимо Вас зв'язатися із Еліот Нідам Орвієто (Eliot Nidam Orvieto) за електронною eliot.nidam@yadvashem.org.il або за номером телефону 972-2-6443-480.

* * *

ЗАПРОШЕННЯ ДО НАПИСАННЯ ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПРАЦЬ ВИВЧЕННЯ МІКРОІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

За минулі роки численні розвідки, що спираються на мікроперспективу у різних аспектах наукового дослідження, покращили наше розуміння проблеми Голокосту. Зосереджуючи увагу на маршрутах руху родин, депортаційних конвоях, історіях, що мали місце у певному гетто, таборі, місті чи регіоні, такі наукові пошуки мають на меті привнести місцевий вимір у національну та загальноєвропейську картину історії Голокосту. Метою цієї міжнародної конференції є залучення та зіставлення методів, застосованих у таких дослідженнях; вивчення специфіки відповідним чином використаного масштабу дослідження; а також оцінка того, який внесок робить вибір мікомасштабу у наше розуміння історії Голокосту на макрорівні.

Обмеження сфери дослідження передбачає, перш за все, можливість відтворення логіки соціального середовища та рішень, які змушені були приймати особи, що перебували у цьому середовищі. Чи можуть монографії значним чином підкреслити динаміку соціальних відносин серед жертв, катів та свідків? Чи можуть просопографічні відомості задокументувати вірування та багаж знань жертви крізь призму її соціальних зв'язків, груп, з якими вона була пов'язана, та біографічних особливостей? Якого внеску можна очікувати від досліджень, сфокусованих на стосунках та факторах занурення у відповідне середовище? У ширшому сенсі, яким чином переваги, обмеження та можливі недоліки мікроісторичного дослідження можуть бути застосовані до аналізу переслідувань?

Конференція базуватиметься на міжнародному семінарі, що проводиться в *École normale supérieure* (Вища Нормальна школа) в м. Парижі 9–10 червня 2011 року, участь у якому взяли 15 дослідників. З огляду на такий обмін досвідом між науковцями, ми пропонуємо розглянути особливості зміни масштабу дослідження і обговорити практичні труднощі, що постають у результаті такої зміни поля зору. Якими є релевантні джерела дослідження? Як уможливити кількісний аналіз на рівні місцевому? Чи можна застосувати методи соціальної історії до об'єктів дослідження, які завдяки своєму винятковому характеру також є об'єктами запеклих дебатів та суперечок? У рамках конференції буде розглянуто ці та інші питання і, таким чином, забезпечено можливість критичного аналізу методів, результатів досліджень та гіпотез науковців, котрі поділяють підхід до питання переслідувань із місцевої точки зору.

Питання, огляд яких запропоновано в рамках конференції, можна організувати навколо таких тем:

1. Нові об'єкти, нові питання:

- Процедури ідентифікації, класифікації та реєстрації.
- Стосунки між сусідами, близькість та соціальне включення.
- Політика «аріанізації».
- Акти убивств: погроми, політичні убивства, центри убивств.

2. Методологія та епістемологія:

- Вибір термінів та стилю викладу.
- Кількісний аналіз: обмеження та внесок.
- «Я» історика та родинні історії.
- Свідчення та архіви: конкуренція чи взаємодоповнюваність?
- Кінець свідчень: як ми описуватимемо Голокост після зникнення його очевидців?

3. Вибір масштабу дослідження:

- Що слід робити з монографіями?
- «Нормальне» та «виняткове» (невеличкі населені пункти, маргінальні точки зору...).
- Міста-столиці як поле мікроісторії?

Запрошуємо потенційних учасників подати працю обсягом три сторінки (подвійний міжрядковий інтервал), присвячену вивченню об'єкта дослідження, що відповідає колу основних тем цієї конференції, а також коротку професійну автобіографію до 15 лютого 2012 р. на електронну пошту за адресою: shoahconference@gmail.com. Остаточний відбір пропозицій дослідників буде здійснено у квітні 2012 р., кінцевий термін подання наукових праць – 1 листопада 2012 р. Конференція відбудеться у Вищій Нормальній школі у м. Парижі 5–7 грудня 2012 р.

Організаційний комітет: Клер Зальк (CNRS), Тал Бруттман (Ville de Grenoble), Іван Ермакофф (університет штату Вісконсин, м. Едісон, США), Ніколя Маріот (CNRS).

Науковий комітет: Омер Бартов (університет Браун), Ян Грабовскі (Оттавський університет), Ян Гросс (Прінстонський університет), Моріс Олендер (EHES), Дітер Поль (Клагенфуртський університет), Аннет Вівіорка (CNRS-Париж 1).

* * *

«ЯД ВАШЕМ» ОБЪЯВЛЯЕТ ОТКРЫТЫЙ КОНКУРС ПРОЕКТОВ ДЛЯ РУССКОЯЗЫЧНОЙ АУДИТОРИИ

Мемориальный комплекс «Яд Вашем», благотворительный фонд «Генезис» и Европейский Еврейский Фонд объявляют новый конкурс малых грантов (до 5,000\$) на развитие проектов в области исследования Шоа (Холокоста) на территории бывшего Советского Союза.

В конкурсе могут принять участие, как организации, так и частные лица, специализирующиеся в области изучения Холокоста на территории бывшего СССР и распространения знаний о нем.

Целью конкурса является поощрение разработки и развития новых инициатив для русскоязычной аудитории в Израиле и за рубежом, направленных на повышение национальной самоидентификации через призму изучения Холокоста.

К рассмотрению будут приняты заявки на творческие и инновационные проекты в различных сферах образования и культуры: научные исследования, публикации, учебные, художественные, театральные, медиа- и видео- и кино- проекты.

Авторитетное жюри, в которое войдут представители Мемориала «Яд Вашем», фонда «Генезис» и Европейского Еврейского фонда, выберет лучшие проекты в соответствии со следующими критериями:

- Новизна и перспективность проекта;
- Актуальность для русскоязычной общины;
- Широкая пользовательская аудитория;
- Долгосрочный эффект;
- Возможность дальнейшего развития проекта после окончания финансирования;
- Рекомендации специалистов и исследователей в области Шоа;
- Наличие финансирования из других источников (преимущество).

Проекты, не соответствующие тематике, рассматриваться не будут.

Пожалуйста, высылайте свои заявки на русском, иврите или английском языке по электронному адресу: small.grants@yadvashem.org.il

Загрузить форму заявки можно по адресу: <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/pdf/grant%20application.doc>

Последний срок подачи заявок – 15 января 2012 г., 19:00.

АНОНС НАСТУПНОГО НОМЕРУ

- «Круглий стіл» «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти» до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту (Київ, січень, 2012 р.).
- Відгуки про виставку «Голокост від куль: масовий розстріл євреїв в Україні у 1941–1944 рр.» (Київ, Харків).
- Навчальні матеріали до проекту «Історія Голокосту і права людини».
- «Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України в роки Другої світової війни». Початок проекту.
- Продовження освітнього проекту ОБСЄ «Навчальні матеріали з протистояння ксенофобії, дискримінації та антисемітизму в Україні» (лютий–березень 2012 р.).
- Методичні розробки вчителів із проблематики викладання історії Голокосту в Україні.
- Новини бібліотеки Центру.

Адреса редакції:

Український центр
вивчення історії Голокосту
вул. Кутузова, 8, кім. 109
01011, Київ-11, Україна
Тел./факс: +38 (044) 285-90-30

Редакційна колегія:

Анатолій Подольський
Михайло Тяглий
Літературний редактор:
Олена Пазюк
Дизайн: *Руслан Руденко*

Видруковано в ДГВПП

«Зовнішторгвидав України»

Адреса:

м. Київ, вул. Воровського, 22,

Тел.: +38 (044) 234-33-04

Наклад: 1000 примірників

<http://www.holocaust.kiev.ua>, e-mail: uhcenter@holocaust.kiev.ua

Випуск було підготовлено завдяки підтримці програми «МАТРА-КАП» Посольства Королівства Нідерландів